

Ա Ր Շ Ա Լ ՈՒ Ս Ի Ն *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՈՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

I

Գիշերը սաստիկ քամին ցրեց ամպերը, և արեգակը բարձրացաւ բաց-կապուտակ երկնքի երեսը: Քիչ հանդստանալուց յետոյ դեռ ճանապարհ չ'ընկած՝ Պետրո-բէյը կանչեց փնացած երեք բանակաների առաջնորդներին և վերջնական հրահանգներ տուաւ նրանց: Մայնեցիներից, արդուիդացիներից և լալոնիդացիներից երեք վաշտ պէտք է յարձակում գործէին միջնաբերդի վրայ, իսկ արկաղիացիները պարտաւոր էին միանալ Մեսսենայից եկած երկու վաշտի հետ և զիմելով դէպի նաւահանգիստը՝ ոչնչացնել այնտեղի բոլոր նաւերը, բացի չորս թիթև առագաստաւոր նաւակներից և սպասել թիւրքական պատերազմական նաւերի գալու: Մեսսենացիները ազնիւ հայրենասիրութեամբ լցուած՝ խնդրեցին Պետրո-բէյին մի առաջնորդ նշանակել երեք վաշտի համար, առանց իրանց տեղական թիկնածուին առաջարկելու, և նա մատնացոյց եղաւ սպարապի Նիկիտայի վրայ, որը մեծ փողովրդականութիւն էր վայելում և նոր էր վերագործել Յոնիական կղզիներից, որովհետեւ թիւրքերը թանգ էին գնահատել նրա գլուխը, և թէ մէկը իրանց ձեռքը մատնելու լինէր:

Կալամատայի միջնաբերդը կանգնած էր նաւահանգստից

*) Տես «Մուրճ» № 3.

մի մղոն հեռու մի բլրակի վրայ, բայց փոքր էր, և նրան նա-
ւաճանգստի հետ միացնում էր բոլորովին անպաշտպան արու-
արձանը, որի բնակիչները պարապում էին առետրով ու մետաք-
սի արտադրութեամբ: Իսկ ինքը միջնաբերդը բոլոր կողմերից
պաշտպանուած էր պարսպով և երեք կողմից շրջապատուած ե-
րեսուն ոտնաչափ բարձրութեամբ դիր քարաժայռերով: Արևմը-
տեան կողմում, հէնց պարսպի տակ գալարւում էր մի լեռ-
նային հեղեղատ, որն ամառը ցամաքում էր, իսկ այժմ լեռնա-
գագաթների ձիւնի հալուելուց լցուել էր ջրով: Այդ կողմից քա-
ղաքն անմատչելի էր, մանաւանդ յոյների համար, որոնք թնդա-
նօթներ չ'ունէին, այլ զինուած էին միայն հնաձև հրացաններով.
նմանապէս և իզուր ժամավաճառութիւն կը լինէր հիւսիսից
կամ արևելքից յարձակում գործելը: Սակայն հիւսիսային պա-
րըսպի մէջ մի դուռ կար, որը բացւում էր դէպի ապառաժի մէջ
փորուած քարէ աստիճանները: Այս պատճառով Պետրո-բէյը
մտադրութիւն ունէր մի անգամից զբաւել ներքին անպաշտպան
քաղաքը և մի զօրագունդ կանգնեցնելով հիւսիսային դրան ա-
ռաջ՝ պաշարել միջնաբերդը, որտեղից ուրիշ անցք չը կար: Այդ
բանի համար նա նշանակեց երեք վաշտ, իսկ մնացած երեքը
պէսք է նաւահանգիստը կտրէին քաղաքից:

Այդպիսով լուսադիմին մինչդեռ սաստիկ մառախուղը պատել էր
չորս կողմը, յունաց զօրքը բաժանուեց երկու մասի. զբանցից
մէկն իջաւ դէպի նաւահանգիստը, իսկ միւսը միջնաբերդի շուր-
ջը պտտելով՝ ուղիորուեց դէպի ներքին քաղաքը: Կէս ժամ ան-
ցած՝ արեգակի ճառագայթները ցրեցին մառախուղը, և միջնա-
բերդի պահապաններն անսպասելի կերպով իրանց առաջ կէս
մղոն հեռաւորութեան վրայ երեք վաշտ զինուոր տեսան: Իս-
կոյն թմբկահարեցին, և յոյների յարձակման լուրը կայծա-
կի առագուծեամբ տարածուեց ներքին քաղաքում: Մի բո-
պէսում փողոցները լցուեցին աղամարդկանց, կանանց ու երե-
խաների խմբերով, որոնք սարսափած այս ու այն կողմ էին
վազվզում: Բայց քիչ յետոյ այդ խմբերը երկու որոշ ճանապար-
հը բռնեցին—դէպի միջնաբերդն ու նաւահանգիստը: Այդ միջո-
ցին յոյները հանդարտ, լուռ ու մունջ, առանց հրազէն պարպե-
լու զրաւեցին քաղաքը, ամենափոքր փնտ անդամ չը հասցնե-
լով ահաբեկուած բնակիչներին, նրանք միայն ոչ ոքի թոյլ չէին
տալիս դէպի Տրիպոլիս փախչելու: Քաղաքից դէպի արևմուտք
հեղեղատի վրայով գցուած էր մի կամուրջ, և Պետրո-բէյն այն-
տեղ միքանի հարիւր մարդ դրաւ, որպէսզի արգելուի այդ կող-
մից որեւէ մէկին դուրս գալ քաղաքից, բայց չուտով հարկաւոր
եղաւ բոլոր ոյժը քաղաքում կենտրոնացնել, և Եանիին յանձնա-

բարուեց ոչնչացնել կամուրջը՝ Նա փայտից էր շինուած, բայց արդէն պատրաստութիւն էր տեսնուած երկաթից շինելու, և այդ պատճառով նրա մի կողմը միջանի ձողեր էին գցուած։ Դրանցից մէկը լուծ շինեցին և նրա օգնութեամբ քսան առողջակաղմ երիտասարդ բարձրացրին կէս դիւփինի չափ տախտակներ, իսկ նրանց տակի գերանները սղոցեցին։ Մի քանի բողբոջ յետոյ կամուրջը փուլ եկաւ, և հոսանքը տարաւ այն։ Հեղեղատի երկու կողմում մի անդունդ կազմուեց, և բաղաքի ճանապարհը կտրուեց վախեցած բնակիչների առաջ։

Այստեղ-այնտեղ երևում էին միայնակ տներ, որոնք փակ էին և ներսից պաշտպանուած, բայց առհասարակ բոլոր բնակարանները դատարկ էին և դռները կրնկի վրայ բաց։ Միայն մի թիւրք ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ և պատուհանից հրացան արձակելով սպանեց մի յոյնի։ Պետրո-բէյն անձամբ մի քանի երիտասարդների հետ մտաւ այդ տունը, և հրաձգութիւն լսուեց այնտեղից։ Յետոյ նրանք դուրս եկան և լուռ շարունակեցին իրանց ճանապարհը։

Ներքին քաղաքի հրապարակը գտնւում էր ուղղակի միջնաբերդի տակ, և նրա հիւսիսային կողմում կային մի քանի մետաքսի արհեստանոցներ, որոնց տէրերն ու մշակները թողել փախել էին. այդ պատճառով Պետրո-բէյն այնտեղ տեղաւորեց մայրնեցիների զօրագունդը։ Հէնց որ այս զօրագունդն ու արգոսցիները անցան ամբողջ քաղաքի միջից՝ բնակիչներին յորդորելով փրկութիւն որոնել կամ միջնաբերդում և կամ նաւահանգստում, կանչեցին սպարտացիներին, որոնք արեւելեան կողմում արգելում էին փախտակաւորներին, և կանգնեցրին միջնաբերդի հարաւային կողմը։ Մինչ այս մինչ այն՝ արգոսցիները բաժանուեցին երկու մասի. մէկը պահպանում էր միջնաբերդի դուռը հիւսիսից, իսկ միւսը գրաւեց մայրնեցիների և գետի մէջ ընկած տարածութիւնը։ Այսպիսով միջնաբերդի պաշարումը կատարեալ էր—արեւմուտքից նրան չըջատատում էին անանցանելի քարաժայռերը, հարաւից յունաց զօրքը, իսկ հիւսիսից դուռը, որի առաջ կանգնած էին արգոսցիները։

Թիւրքերի համար փրկութեան երեք ճանապարհ կար. նրանք կարող էին կամ յարձակուել յոյների վրայ, հէնց որ իրանց զինուորական նաւերը երկային, և հասնել ծովին, կամ յոյների դէմ կռուել և Տրիպոլսի հետ հազորակցութիւնը վերականգնել և կամ համբերել մինչև դրսից օգնութիւն ստանալը։ Յոյների անսպասելի յարձակման միջոցին բնակիչներին տիրած սարսափի առաջին ռոպէներին նրանք վաղեցին դէպի միջնաբերդը և չը գինուած մարդկանցով լցրին այն։ Նրանցից իւրաքան-

չիւրը լուկ իր և իր անձնական տպահովութեան մասին էր մըտածում: Փախստականների այս խմբի մէջ կային հարիւրաւոր յոյներ, նրանցից մի քանիսը երկիւղից զուխը կորցրած՝ պահուեցին միջնաբերդում, բայց մեծամասնութիւնը թիւրքերից կրած անգլիոթիւնների վրայ գանգատուելով՝ միացաւ հայրենակիցների հետ: Բոլոր այն մարդկանց, որոնք ցանկութիւն էին յայտնում ծառայել հայրենիքին և պիտանի էին զինուորական ծառայութեան, Պետրո-բէյն ընդունեց իր զօրքի մէջ և յանձնարարեց նրանց որոնել տներում թաղնուած թիւրքերին: Նրա հրամանով այդ զերիներին ոչ պէտք է սպանէին և ոչ վատ վարուէին նրանց հետ, այլ ուղղակի պէտք է բանտարկէին: Բայց այնքան բազմաթիւ զրկանքներ կրած սարուկների վայրենի վերէվելիցները թիւնը սահման չունէր, և տներում գտնուած բոլոր թիւրքերը գաղանի կերպով սպանուեցին:

Միջնաբերդի զլխաւոր թերութիւնը նրանումն էր, որ ջրի պաշար չ'ունէր: Այնտեղ կար միայն մի ջրհոր, բայց դա բաւական չէր այնտեղ փրկութիւն որոնող անապին թւով մարդկանց պահանջները լրացնելու համար: Կէսօրին մօտ՝ Դիմիտրիոսը, որը կառավարում էր հիսիսային զօրագունքը, նկատեց, որ միջնաբերդի պարսպից պարաններով դուլեր են իջնցնում դէպի դեպը և յետոյ ջրով լիքը վերեւ քաշում: Նա մի քանի մարդ առաւ իր հետ և բարձրացաւ նայն պարսպի մօտ, այդ բնուէին նրանց զլխավերը երկու դուլ երևացին, և նրանք կամայորէ արձակեցին պարաններից: Այսպէս շարունակելով նրանք կէս ժամուայ մէջ մինչև քսան դուլ քանդեցին: Պաշարուածները աշխատեցին մի քիչ ներքից ջուր ձեռք բերել, բայց այնտեղ ժայռերը սուր-սուր անկիւններ էին ներկայացրնում, և դուլերը բռնուելով նրանցից՝ կամ կտրուում էին, և կամ ջուրը թափուում էր նրանց միջից:

Այդ իսկ միջոցին նաւահանգստից բարձրացող ծխի սիւնից երևում էր, որ մուսսնցիները եռանդով էին գործում: Նըրանց մի մասը ցրուել էր ծովափի վրայ և նաւերն ու մակոյկներն էր այրում, իսկ միւսը գերի վերցնում այն թիւրքերին, որոնք փորձում էին ծովով փրկութիւն գտնել: Նրանցից մի քանիսն սկսեցին վազել դաշտավայրի միջով դէպի լեռները, բայց նրանց հետից հրացաններ արձակեցին, և թիւրքերը մեռած գլուխներով գետին: Իսկ մեծամասնութիւնը տեսնելով՝ որ երկու կրակի մէջ է, միջնաբերդից Պետրո-բէյի զօրքով կտրուած, իսկ ծովից, մուսսնցիների խմբերով, անձնատուր եղան Նիկիտային, որը նըրանց խումբ-խումբ փակեց նաւահանգստի շինութիւնների մէջ: Իսկ արկաղիացիները ծովափի մօտ շարուելով՝ սպասում էին

Թիւրքական նաւերի դալուն և անգործութիւնից ծխում ու երգում էին ամբողջ առաւօտ:

Ժամը 2-ին միջնաբերդի Թիւրք բերդապահները գլխաւոր Ալի-աղային իմաց տուին, թէ ծովի վրայ երկու նաւ երեւային, որոնք յաջողակ քամու պատճառով կարող են մի քանի ժամ յետոյ մտնել Կալամատայի նաւահանգիստը: Ալին ամբողջ առաւօտ անօգուտ կատաղութիւնից տրաքում էր, տեսնելով թէ ինչպէս յոյները ոչնչացնում էին նաւերն ու մակոյկները. նրա գէնքերի և ջրի պաշարն ամենեւին չէր բաւականացնում յոյներին ընդդիմադրելու և միջնաբերդը լցուած փախստականների գոյութիւնը պահպանելու համար: Այդ պատճառով նա լաւ հասկանում էր, որ եթէ Տրեպոլից օգնութիւն չը հասնի,—իսկ դրա վրայ յոյս դնել անկարելի էր, այդպէս արագ էր տեղի ունեցել յոյների պաշարումը,—այն ժամանակ նրա համար փրկութեան միակ յոյսը ծովից մօտեցող երկու զինուորական նաւերի հետ միասին գործելն էր, որով կարելի կը լինէր յոյներին երկու կրակի մէջ դնել: Բայց դրա համար նա պէտք է սպասէր նաւերի մօտենալուն և յոյների հետ կոխն ըսկսելուն:

Կէս ժամ յետոյ ծովափին կանգնած արկադիացիները պարզ նկատեցին մօտեցող Թիւրքական նաւերը, որոնք ըստ երևոյթին զինուորական էին: Թշնամիներին զիմադրելու համար Նիկիտան օգտուեց Թիւրքերի շինած, բայց դեռ չ'աւարտած նաւապահ թմբից, որի համար ափին բազմաթիւ մեծ քարեր էին թափուած:

—Թիւրքերը իրանց համար թումը են շինել,—բացազանչեց նա՝ դառնալով իր զինակիցներին,—բայց Աստուած և բոլոր սրբերը այդ բանը յոյների օգտին ծառայեցին: Պահուեցէք այս քարերի ետեւը, և երբ նաւերը նաւահանգիստը մտնեն, մենք աննկատելի կերպով կը յարձակուենք նրանց վրայ: Թումբը մեզ ծածկում է ծովից, և Թիւրքերը չեն տեսնիլ մինչև որ անկիւնից ծռուելով մեր ձեռքում կը լինեն: Այստեղ խոր է, և նրբանք կը մօտենան մեզ:

Նա մեսենցիներին մի վաշտ օգնութեան կանչեց և 1,600 հոգի տեղաւորեց թմբի ետեւը, քարերի տակ. իսկ ինքը սողալով հասաւ մինչև նրա ծայրը և ժպիտը երեսին սկսեց ըսպասել նաւերին, որոնցից միայն առաջինն արդէն մի քանի հարիւր քայլ հեռու էր գտնուում ափից:

Թմբի ծայրին մօտենալով նաւը, որի վրայ բազմաթիւ թնդանօթներ էին երևում, յանկարծ ծռուեց և քարէ պարբապի երկայնութեամբ յիսուն ոտնաչափ առաջ ընթացաւ: Նիկի-

տան հրամայեց իր մարդկանց հրացանաձգութիւն սկսել հէնց որ նաւը դէմուդէմը հասնի. հազար վեց հարիւր հրացան հրամանի էին սպասում:

Գեղեցկապէս և հանդարտ առաջ էր լողում նաւը գէպի պատրաստուած դարանատեղին: Նաւաստիները վազվզում էին տախտակամածի վրայ և շարելով առադաստակները՝ պատրաստուած էին առադաստներն իջեցնել և խարիսխ գցել: Կամուրջիկի վրայ կանգնած էր նաւավարը երկու սպայի հետ, իսկ տախտակամածի վրայ շարուած էին երկու հարիւր նորակոչ զինուոր՝ հրացաններով: Քարերի ետեւ թաքնուած յոյների զլխում մի միտք ծագեց՝ «նախ զինուորներին», և հարիւրաւոր հրացանների կրակը նրանց վրայ ուղղուեց:

Այս միահամուռ հրացանաձգութեանը հետեւեց երկրորդը, երրորդը, և թիւրքերը խաղաղնոցերի նման ընկնում էին, իսկ նաւը շարունակում էր հանդարտ շարժուել: Առաջին զոհերի թւում էին և նաւավարն ու երկու սպան: Սարսափը տիրեց նաւի վրայ եղած մարդկանց: Մի քանիսը վրկութիւն էին որոնում նաւախցերի մէջ, ուրիշները ջուրը ցատկում, միւսները հմայուածի նման անշարժ կանգնած՝ սպասում էին իրանց օրհասին: Մի քանի զինուոր միայն չը վհատուեցին, առաջ քշեցին մի թնդանօթ և սկսեցին լցնել: Բայց մինը միւսի ետեւից նրանք ընկնում էին յոյների անվրէպ հարուածներից: Եւ այնուամենայնիւ հպարտ նաւը չէր ընդհատում իր ընթացքը իրան ուղղուած հրացանների մօտով, և նրա տախտակամածը ծածկուեց մեռած մարմինների կոյտերով: Քիչ յետոյ այլևս ոչ ոք չը կար, որ նաւը կառավարէր, և նա քամու ուղղութեամբ դառնալով՝ իր ծայրը խփեց հակառակ ցած աւազոտ ափին: Աւազի կոյտի վրայ նստելով, նա իր բարձրացրած, բայց անշարժ առադաստներով կարծես քարացաւ:

Այն ժամանակ միայն Նիկիտան և միւս յոյները մտաբերեցին երկրորդ նաւի մասին և ետ դառնալով՝ իրանց հայեայքները նրա վրայ ուղղեցին: Նա գեւ ևս չորս մղոն հեռու էր, բայց նրա վրայ մեծ շարժում էր նկատուում, և Նիկիտան սկսեց երկիւղ կրել, թէ չը լինի թիւրքերն իրանց մեծ թնդանօթներն են կարգի գնում: Սակայն այդ երկիւղը երկար չը տևեց. նաւը իր ընթացքը փոխեց և շտապով լողաց գէպի ծովը: Այս անվայել փախուստը յոյների գայրոյթը շարժեց, և նրանք սկսեցին բարձրաձայն հայհոյելով հրացաններ արձակել փախուստականների վրայ, բայց Նիկիտան՝ իհարկէ՝ իսկոյն հրամայեց վերջ տալ դրան, որովհետև չէր ցանկանում ի զուր ոռոգմամբ թերը փչացնել:

Միևնոյն ժամանակ առաջին նաւի մէջ կենդանի մնացած երեսուն հոգին յուսահատութիւնից սկսեցին հրացան արձակել և մինչև անգամ լցրին մի թնդանօթ, բայց յոյները զարձակ հինգ-վեց հոգի կոտորեցին, և այն ժամանակ մնացածներն աւելի լաւ համարեցին հրացաններով պաշտպանուելով՝ մի կողմ թողին թնդանօթը: Բայց նրանք ստիպուած էին աներևոյթ թշնամիների վրայ հրացան արձակել, այն ինչ իրանք ուղղակի յոյներին գնդակներէ դէմ էին կանգնած: Ինչ վերաբերում է ջուրը թափուած թիւրքերին, — նրանց գնդակահար արին բազերի նման, և մէկը միայն դուրս եկաւ ափը, բայց հազիւ կարողացաւ վրայից ջուրը թափ տալ, երբ մի գնդակ զետին տապալեց նրան:

Մինչդեռ այս ամենը կատարուում էր, Ալի-աղան դիտում էր, թէ ինչպէս մի նաւ մտաւ նաւահանգիստը, նա հրամայեց հրաձգութիւն անել զէպի մայրեցիներին զօրագուններ, բայց յոյները Պետրօ-բէյի հրամանին հնազանդուելով՝ քաշուեցին մետաքսի զօրծարանների ետևը և մինչև անգամ հարկաւոր չը համարեցին պատասխանել այդ աննպատակ հրացանաձգութեանը: Խըրախուսուելով դրանից և տեսնելով, որ նաւահանգստում կըռուում են, նա արդէն ուղում էր իր զօրքի կիսով դիմել զէպի նաւահանգիստը, երբ նկատեց, որ մի նաւը նստեց աւազի վըրայ, իսկ միւսը փախաւ զէպի ծովը: Մի բան էր մնում միայն — սպասել. և իրաւ, առանց նաւերի օգնութեան դուրս գալն անմտութիւն կը լինէր:

Մթնաշաղկին հրացանաձգութիւնը դադարեց, և նաւից մի մակոյկ սպիտակ դրօշակ պարզած՝ լուաց զէպի ափը: Կենդանի մնացած սակաւաթիւ թիւրքերն անձնատուր եղան, նրանց դուրս բերին ափը և հսկողութեան տակ առան: Նիկիտան այցելելով նաւը՝ առանձին յարգանք տուաւ այնպէս քաջութեամբ կուռղ մարդկանց զիականերին: Ամբողջ տախտակամածը ողողում էր արեան հեղեղներով: Հրացանները, վառօդը, նաւապետի սենեակում գտնուած 500 պիստոլ փողը և այն ամենը, ինչ որ կարող էր պէտք գալ յոյներին, նրանք վեր առան: Մինչև անգամ փորձեցին թնդանօթներն էլ դուրս հանել, բայց առանց անհրաժեշտ յարմարութիւնների այդ բանը նրանց ոյժից բարձր էր: Վերջ ի վերջոյ նրանք նաւն այրեցին, որ թիւրքերը նորից չը տիրէին այն: Ամբողջ գիշերը վառում էր նա, որպէս մի բոցափայլ խարոյկ: Այսպէս վերջացաւ պաշարման առաջին օրը:

Հետեւեալ ամբողջ օրը պաշարումը շարունակուեց, բայց միջնաբերդից ոչ դուրս գալու փորձ եղաւ և ոչ յարձակում: Տայգետի մօտով անցնող Արկադիայի բոլոր լեռնային անցքերը,

որոնցով կարող էին օժանդակիչ զօրքեր գալ Տրիպոլից, Պետրօ-բէյի հսկողութեան տակ էին. նա չէր ցանկանում իդուր զոհել իր մարդկանցը, քաջ գիտենալով՝ որ համբերութեամբ էլ կարող էր հասնել սպասածին: Իր կողմից Ալին պատրաստ էր աւելի շուտ անձնատուր լինել, քան թէ իր վատ զինուած հազար հինգ հարիւր մարդկանցով կռի զուրս գալ քաջասիրտ յոյների վեց գնդի դէմ, որի հետեանքը կը լինէր կալամատայում եղած բոլոր թիւրքերի կատարեալ ջարդը:

Երրորդ օրը վաղ առաւօտեան, թիւրքերը հասկացան, որ Տրիպոլից օգնութիւն ստանալու յոյս չը կայ, և եթէ դա գալու էլ լինի, արդէն ուշ է: Զրհորի ջուրը ցամաքեց, և սովն զգալի եղաւ քաղաքի կիսամերկ բնակիչների մէջ, որոնք յոյների յարձակման միջոցին մերկ դուրս էին փախել իրանց մահճակալներից և այդ գրութեամբ էլ փրկութիւն գտել միջնաբերդում: Իսկ յունաց զօրքի մէջ լիութիւն ու կարգ էր թագաւորում: Նրանք տեղաւորուել էին յարմար բնակարաններում և վայելում էին քաղաքի բոլոր պաշարները, բացի դրանից՝ նըրանք բաւական քանակութեամբ աւար էին ձեռք բերել, որոնց կէսը բաժանուեց զինուորների մէջ, իսկ միւս մասը Պետրօ-բէյը յատկացրեց պատերազմական ֆոնդին:

Կէս ժամի չափ արդէն հնչում էր առաջին փողի ձայնը, և յոյները հաւաքուում էին նախաճաշելու, երբ յանկարծ մի սպիտակ դրօշակ բարձրացաւ անկիւնի աշտարակի վրայ, և Ալի-աղան մի մանկլաւիկի հետ, որը բռնած ունէր նրա ծխաբարչը, գիմեց դէպի պաշարողների բանակը: Յոյներից մի քանիսը, որոնք իրանց կաշու վրայ կրել էին նրա անգթութիւնները, չըջապատեցին բարբարոսին և սկսեցին հայհոյանքներ տեղալ նրա գրկին, մինչև անգամ թքում էին նրա վրայ: Բայց նա սառնասրբատութեամբ ընտիր հայհոյանքներով պատասխանում էր յոյներին և այնպէս բարձր բղաւում նրանց վրայ՝ շուն և շան որդի անուանելով, որ նրանք հեաղհեաէ կտ էին քաշուում: Ճանապարհին նա տեսաւ մի կոյր յոյնի, որը գետնին նստած՝ ողորմութիւն էր խնդրում. Ալին կանգ առաւ, բայց արաւ իւր կարմիր, ազուէսի մորթով կարուած հագուստը, միքանի հատ մանր փող հանեց և զցեց աղքատին: Յետոյ նա մի անգամ էլ կանգ առաւ, ոտքից հանեց հողաթափը և դուրս զցեց այնտեղ ընկած փոքրիկ քարի կտորը: Եթէ որ Ալին երկիւղի գէթ մի ամենափոքր հեռք արտայայտէր, նրան հարիւր անգամ կը սպանէին, բայց նա արհամարհանքով էր վարւում՝ ամբոխի հետ և այս վերջինս ձեռք չը տուեց նրան:

Պետրօ-բէյը նստած էր իր գրաւած տան առաջ, երբ նկա-

տեղ մօտեցող թիւրքին: Նա վեր կացաւ, գլուխ տուաւ և հրամայեց ծառային ծխաքարչ բերել: Բայց Ալին չը պատասխանեց բարեին և ձեռքի մի շարժումով ցոյց տուաւ, թէ ինքը բերել է իր ծխաքարչը: Նրա համար բոլոր յոյները չներ էին, և նա Պետրո-բէյի հետ վարւում էր, որպէս իր սարուկի հետ:

— Ես հարկաւոր եմ դանում անձնատուր լինել, — ասաց նա գեղեցիկ յունարէն լեզուով, — և եկայ պայմանների մասին համաձայնութիւն կայացնելու:

Պետրո-բէյի աչքերը կայծեր արձակեցին: Նա մեղմ բնաւորութեան տէր էր և անխօս նստելով՝ ոտներն իրար վրայ դրաւ, իսկ թիւրքը կանգնած մնաց նրա առաջ:

— Ես ոչ մի պայմանի համաձայն չեմ, — պատասխանեց նա, — բայց կը հրամայեմ, որ ընդհանուր կոտորած չը լինի. սակայն ես խորհուրդ կը տայի քեզ և քո մարդկանց ձեր լիբը ձեռքով համբերութիւնից չը հանել յոյներին:

Ալին շարժեց գլուխը, առանց հրաւիրելու նստեց և ձեռքով նշան արաւ մանկալաւիկին, որը ծխաքարչը բռնած հետևում էր նրան:

— Դու, օրինակ, ազատ ճանապարհ չես տալ մեզ Տրիպոլի գնալու համար, — ասաց նա:

— Ո՛չ:

— Ձեռ թողնիլ մեր ղէնքերը:

— Երբէ՛, — պատասխանեց Պետրո-բէյը ծիծաղելով և ապա բարկութեամբ աւելացրեց. — բայց այժմ թէ ինչ կ'անեմ քեզ համար, ես կ'արգիլեմ իմ մարդկանցը, որ քեզ շան նման չը սպանեն իսկոյն, ուրիշ ոչինչ:

Ալին ուսերը սեղմեց և ծխաքարչը մանկալաւիկի ձեռքից առնելով՝ դարձաւ իր մօտ կանգնած յոյներից մէկին՝ խնդրելով մի կրակ շտորնել, ծխախոտը վառեց և սկսեց հանդարտ ծխել:

— Քո պայմանները չատ խիստ են, — ասաց նա վերջապէս, — բայց ես չեմ ասում, թէ բոլորովին հրաժարւում եմ ընդունել դրանք: Միայն ինձ հարկաւոր է հինգ ժամ խորհելու համար:

— Դու յոյս ունես, թէ այդ միջոցում Տրիպոլից օգնութիւն կը հասնի: Ո՛չ, ես համաձայն չեմ սպասել: Աստ իսկոյն — այժմ կամ ոչ:

— Իսկ եթէ ես ոչ այս ասեմ և ոչ այն, ինչ կ'անես այն ժամանակ:

— Այն ժամանակ ես կը հրամայեմ բոլորովին ապահով ճանապարհ դնել քեզ մինչև միջնաբերդը, բայց երբ մենք ձեզ սովամահ անելով առնենք ձեր յամրոցը, այն ժամանակ ես պատասխանատու չեմ լինիլ քո ապահովութեան համար: Մենք քեզ

և քո մարդկանց հետ հին հաշիւներ ունենք: Այստեղի յոյները շատ պատճառներ ունեն քեզ վրայ գանդատուելու:

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, չներ: Ես ընդունում եմ ձեր պայմանները:

—Ուրեմն քեզ իմ գերին համարիր,—ասաց Պետրօբէյը, առանց նրան նայելու վերկենալով տեղից,—տարէք սրան, Սրիստօ, Գորգի, իսկ դու, Նանի, հրամայիր, որ բոլոր երեք վաշտն էլ պատրաստ լինի:

—Բայց նախ և առաջ ինձ մի կրակ էլ տուէք,—ասաց Ալին,—իմ ծխախոտը շատ խոնաւ է:

Կէս ժամ յետոյ բոլոր թիւրք զինուորներն ու քաղաքի իշխանաւորներն արդէն դուրս եկան միջնաբերդից երկու վաշտ յոյներով չրջապատուած: Նրանք իսկոյն զանազան զօրագնդերի մէջ բաժանուեցին և դարձան յոյների ստրուկները, ինչպէս որ այդքան տարի յոյները նրանց ստրուկներն էին: Շատերն իրանց բարեկամների փրկանքով ազատուեցին, իսկ շատերին էլ, ինչպէս յոյներն ասում էին, «լուսինը լափեց»: Յունական դրօշակը բարձրացաւ միջնաբերդի աշտարակների վրայ և արդէն ըսկտուեց Յունաստանի ազատութեան գործը, որը հրեղէն խօսքով աւետեց Միստոսը Տայդեաի փարոսից:

Եւ յունաց ազատութեան սկզբնաւորութեան այս օրը բոլոր յոյն սրտերը, որոնք այնքան երկար ժամանակ համբերութեամբ սպասում էին այս ուրախառիթ բուլէին, ցնծում էին, իսկ երկինքն ու երկիր ըստ երեւոյթին մասնակցում էին նրանց ուրախութեանը: Արեգակը լուսաճաճանչ փայլում էր երկնային ջինջ կապուտակութեան վրայ. ծովն ուրախ քշում էր իր ալիքները, կարծես ծիծաղում լինէր, իսկ կանաչ մարգագետինները պճնուել էին անհամար ծաղիկներով:

Հէնց որ գերիների բաժանումը վերջացաւ, յունաց ամբողջ զօրքը շարունեց միջնաբերդի մօտ հրապարակի վրայ և ջերմագին աղօթքներ վերառաքեց երկինք՝ գոհանալով պարգեւած յաղթութեան համար: Այս բաց եկեղեցում, որտեղ արեգակն իբրեւ կանթեղ էր ծառայում, իսկ հիւսիսային բարակ քամին իբրեւ խոնկ, անկեղծ սրտով աղօթում էր հոովմէական բռնակալութեան ժամանակից անկախ յոյների առաջին զօրաբանակը: Բոլոր ձերերը, որոնց վիճակուած չէր ապրել մինչև ազատութեան վերջակէտը, և երիտասարդները, որոնք բարբարոսների հետ մղած կռիւ վրայ նայում էին որպէս մի զուարճութեան վրայ, զգում էին, որ ամբողջ ազգի ցանկալի վերածնութեան արշալոյսին բոլորի սրտերը միենոյն բերկրութեամբ են բարձրում:

Մէջտեղում՝ փոքրիկ բլրակի վրայ կանգնած էին քառասունուերկու քահանայ, իսկ բոլորից առաջ հայր Անդրէասը։ Նրա աչքերը փայլում էին լեռնային բազէի աչքերի նման, արիւնալից վրէժխնդրութեան ծարաւը վառւում էր նրանց մէջ։ Իսկ երբ նա իր հուժկու ձայնով, որից աւելի բարձրը չը կար Յունաստանում, սկսեց երգել «Զքեզ Աստուած գովաբանեմք»-ը, ամբողջ հազարաւոր ամբոխը ուրախութիւնը սրտում և արտասուքն աչքերին ձայնակցեց նրան։

Պետրո-բէյը լուռ նայում էր իր մօտ կանգնած Նիկողայոսին, որի ետեւը երևում էին Միտսոսն ու Եանին։ Խոշոր արտասուքները գլորւում էին նրա արեակէջ դէմքի վրայով։ Նրա, ինչպէս և բոլոր չրջապատողների համար այդ բոպէին գոյութիւն չ'ունէր ոչ անցեալ, ոչ սպառաց, այլ ամեն ինչ լոկ լուսափայլ ներկայի մէջ էր ամփոփուած։ Այսքան դար ստրկութիւնից յետոյ նրանք վերջապէս ազատ ազգ էին և գոհութիւն էին տալիս Աստծուն՝ թշնամիներին տուած առաջին հարուածի յաջողութեան և երկնքի պարգևած յաղթութեան համար։ Երբ մաղթանքը վերջացաւ, Պետրո-բէյն ասաց Նիկողայոսին.

—Վաղեմի բարեկամ...

Բայց արտասուքները թոյլ չը տուին նրան շարունակելու։ Նիկողայոսը պատասխանեց նոյնպէս.

—Վաղեմի բարեկամ...

Աւելի ոչինչ չը կարողացան նրանք արտասանել, բայց և նրանց այտերի վրայով գլորուող ուրախութեան արտասուքներն աւելի պերճախօս էին ամեն տեսակ խօսքերից։

II

Յունաց բանակը դեռ երկու օր էլ մնաց Կալամատայում՝ անձնատուր լինելով իր ուրախութեանը։ Պետրո-բէյը մի քանի զինուորական պահակախմբեր դրաւ Տայգետի ճիւղերի վրայ և Սրկադիայի անցքում, որովհետեւ կամենում էր Տրիպոլից օժանդակիչ զօրք գալիս՝ կտրել նրա ճանապարհը։ Առաջին յաղթանակից արեցեցած՝ յոյներն ուզում էին ուղղակի այդ ամբողջի վրայ գնալ, բայց Պետրո-բէյն զգոյշ մարդ էր։ Նա գիտէր, որ Կալամատայի առումը իր զօրքի պատերազմական բնուէնակութիւններն ապացուցանող մի լուրջ փորձ չէր։ զինուորներն իսկապէս թևերը ծալած կանգնած էին, և աւարը երկնքից էր թափւում նրանց առաջ։ Մեծաքանակ զօրքով պաշտպանուած զօրեղ զիւրքի վրայ յարձակում գործելը բոլորովին այլ բան էր։ Դրա համար նա այժմ ոչ բաւական թւով մարդիկ ունէր, ոչ

դէնք, և խոհեմութիւնը պահանջում էր բաւականապէս փոքր ընդհարումներով, մինչև ապստամբութիւնը կը տարածուէր ամբողջ երկրում և ընդհանուր կը դառնար: Ուստի նա մնաց կալամատալում և Մորէայի հիւսիսային կողմից փարոսների վառուելու հետեանքի մասին տեղեկութեան էր սպասում ու յոյս ունէր իր ոյժերը միացնել Պատրասի և Միգասոլէյայոնի զօրագրողների հետ: Որպէս թիւրքերի դէմ կուող յունաց առաջին բանակի գլխաւոր հրամանատար՝ նա մի կողմ հրատարակեց, թէ յոյները որոշել են թօթափել իրանցից մահմէդական լուծը, և խնդրում էր բոլոր քրիստոնեաներին օգնել ազատութեան համար կուող իրանց հաւատակիցներին:

Միևնոյն միջոցին եպիսկոպոսներն ու Մորէայի միւս հոգևորականները, որոնք մարտի վերջին հրաւիրուած էին Տրիպոլիս, Միտսոսի հնարած քաղաքականութիւնից օգտուեցին և ազատուեցին այդ ճանապարհորդութիւնից: Հերմանը, որը թիւրքերէն խօսել ու գրել գիտէր, կազմեց կեղծ նամակը, որն իբր թէ գրուած էր Տրիպոլիսցի մի բարեկամ թիւրքի ձեռքով. այդ նամակով նա նախազգուշացնում էր Հերմանին, թէ Մահմէդ-Սալիկը կասկած տանելով, որ յոյները չուտով կ'ապստամբեն, կամենում էր սպանել երկու կամ երեք աչքի ընկնող հոգևորականներին և այդպիսով երկու բան շահել—սարսափ դրել ամբողջ ազգի վրայ և զրկել նրան պարագլուխներից: Այդ կեղծ նամակը գրաւանում նա հանդիստ սրտով ճանապարհ ընկաւ կալաբրիտա, ուր ժողովուել էին հոգևորականութեան բոլոր բարձր ներկայացուցիչները: Հերմանը երեկոյեան հասաւ այնտեղ և քնելուց առաջ նամակը տուաւ իր ծառայ Լամբրոսին և հրամայեց նրան գնալ Տրիպոլիս ճանապարհով, իսկ կէս օրին մօտ վերադառնալ և ճանապարհի կիսին նրանց պատահելով՝ նամակը տալ Հերմանին, բացատրելով՝ թէ իրան պատահած մի թիւրք էր տուել և խնդրել՝ որքան կարելի է՝ չուտով յանձնել Հերմանին:

Լամբրոսը, որ հարաւաքնակ մարդկանց յատուկ սէր ունէր դէպի ամեն մի խորհրդաւոր և դրամատիկական բան, յաջողութեամբ կատարեց այդ յանձնարարութիւնը, և երբ հոգևորականները առաւօտեան ճանապարհ ընկնելով՝ կէսօրին կանգ առան հանգստանալու, նա շտապով մօտեցաւ նրանց, ցած թուա ձիուց և կեղծ նամակը տուաւ իր տիրոջը: Հերմանը զարմացմամբ և երկիւղով աչքից անցկացրեց այդ նամակը, իսկ յետոյ բարձրաձայն կարգաց ընկերներին, որոնց սարսափ տիրեց: Ոչ ոք չը գիտէր, թէ ինչ անէր, և բոլորն սպասում էին Հերմանի հեղինակաւոր խորհրդին:

—Ահա թէ ինչ կանենք մենք, եղբայրներ,—ասաց նա,—եթէ դուք կը հաւանէք իմ ծրագիրը: Ես այս նամակը կ'ուղարկեմ իմ յարգելի բարեկամ Մահմէդ-Սալիկին, որին այնուամենայնիւ այդպէս էլ համարում եմ, և կը խնդրեմ, որ երաշխաւոր լինի մեր ապահովութեան համար. դա ի հարկէ՝ լոկ մի ձևականութիւն է, և նա կանէ իսկոյն, եթէ այս նամակը զրոյ միւս յարգելի բարեկամս սխալուած է: Բայց առայժմ իրաւացի համարելով նրա նախազգուշութիւնը՝ մենք պարտաւոր ենք զրա համեմատ վարուել: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ մենք պէտք է ցրուենք և փոքրաթիւ թիվնապահներով չըջապատենք մեզ: Իսկ մինչև պատասխանը գալը,—աւելացրեց նա՝ ուշի-ուշով բոլոր հայրենասէրներին նայելով,—գուցէ մեր ձեռքին մի ուրիշ գործ կը լինի:

Հոգևորականներից մի քանիսը գուցէ գլխի ընկան, որ նամակը կեղծ է, բայց նրանք ուրախ էին Տրիպոլիս չը գնալու համար պատրուակ գտնուելուն և սիրով ընդունեցին Հերմանի ծրագիրը:

Յետոյ անցաւ տասն օր տենդային սպասողութեան մէջ, որի ժամանակ Պետրո-բէյը Կալամատայի առման նախապատրաստութիւններն էր տեսնում: Ամեն երեկոյ մարդիկ բարձրանում էին այն լեռնադագաթի վրայ, որտեղ փարոսի համար նիւթ էր պատրաստուած և անհամբրութեամբ նայում՝ հորիզոնին, սպասելով՝ թէ չէ վառուած արդեօք հեռու մի որևէ փարոս: Եւ իւրքաքանչիւր առաւօտ նրանք վերադառնում էին իրանց ընկեր-հայրենասէրների մօտ, ասելով՝ «չինչ, չինչ»: Վերջապէս մի մութ գիշեր ցանկալի լոյսը երևաց, և ամբողջ երկրում հարաւից մինչև հիւսիս փարոսները վառուեցին, ամեն կողմ լուր տարածելով՝ թէ ազատութեան արշալոյսը բացուեց: Կալաւրիտայում, որտեղ նոյպէս հիւսիսային մասի հայրենասէրներն առաջին հարուածը տուին, թիւրքերն աւելի քիչ էին նախապատրաստուած պաշտպանուելու, քան թէ Կալամատայում, և ապրելի Յին քաղաքն անձնատուր եղաւ դարձեալ այն պայմանով, որ ընդհանուր կոտորած չը լինի: Սա մի նշանաւոր քաղաք չէր, բայց նրա դրաւումն ահագին նշանակութիւն ունէր ապստամբած յոյների համար, որովհետեւ նա ընկած էր Յունաստանի ամենահարուստ հովտի մէջ, Մեզասպէլայոնին մօտիկ, ուստի և նրանց գործողութիւնների կենտրոնը դարձաւ հիւսիսային մասում: Բացի դրանից Կալաւրիտայում մի քանի շատ հարուստ թիւրքեր էին ապրում, և նրանց փողերը, որոնք յոյների ձեռքն անցան, մեծ օգնութիւն էր կոխն առաջ տանելու համար:

Այդ դէպքի մասին տեղեկութիւն ստանալով՝ Պետրո-բէյը որոշեց գործել։ Հիւսիսային մասի յաջողութիւնն ապացոյց էր, որ այնտեղ օգնութեան կարօտ չէին, իսկ երկու զօրաբանակի միախորհուրդ գործողութիւնները, որոնք հարաւից ու հիւսիսից թիւրքերին վանում էին դէպի Տրիպոլիս—Բ. Դրան այս ամենազլիսաւոր ամբողջ Յունաստանում,—վաղուց արդէն նրա փայփայած երազներն էին։ Սակայն հարկաւոր էր աւելի ևս զգոյշ և ուշիմ գործել։ Կալաւրիտայի առման լուրն ստանալով՝ նրա զինուորներն սկսեցին պահանջել, որ իսկոյն ճանապարհ ընկնեն հիսիսային մասի ապստամբներին ընդառաջ և Տրիպոլիսը պաշարելու, բայց Պետրո-բէյը, որի հետ միշտ համակարծիք էր Նիկողայոսը, Տայգետի նման անդրդուելի մնաց, միայդպիսի քայլ կարող էր միայն աղէտի պատճառ դառնալ, որովհետև նրանք դեռ անփորձ էին պատերազմական գործողութիւնների մէջ և միանգամից կարող էին փչացնել յունաց ազատութեան սուրբ գործը։ Նրանք դեռ պէտք է պատերազմի այբուբէնը սովորէին, և նրանց համար գծուար էր գտնել մի աւելի լաւ դպրոց, քան Տայգետի լանջերի վրայ փռուած այս բանակը, որտեղ թիւրքական հեծելազօրքը նրանց դէմ գործել չէր կարող։ Այդ պատճառով միջնաբերդի պարսպների մէջ ահազին խրամատներ բանալով, ջրհորը լցնելով և որպէս ամրոց նրա նշանակութիւնը կորցնելով, Պետրո-բէյը յաղթողի լուսաճաճանչ փառքով ետ տարաւ իր զօրքը դէպի բանակը, որ գտնւում էր լեռան զառիվայրի վրայ։

Նրեք գիշեր յետոյ Եանին ու Միտոսը ընթրիքից յետոյ նստած էին խորոյկի առաջ։

—Օ՛, Եանի,—ասում էր Միտոսը,—Տրիպոլիսում երկար ժամանակ լաւ կերակրուելուց մի այնպիսի հաստ գոճի ես դարձել, որ՝ ճշմարիտ՝ ափսոս որ քեզ խորովել չէ կարելի։

—Եթէ քեզ էլ ինձ նման կերակրէին, Միտոս,—պատասխանեց Եանին, դու ինձանից աւելի կը հաստանայիր։

—Խեղճ Մահմէդ,—չարունակեց Միտոսը ծիծաղելով,—նրա աշխատանքն իզուր անցաւ։ Գիտես, Եանի, անցեալ տարի Նաւալիայում տօնավաճառին մի գեր կին էին ցոյց տալիս, բայց՝ ճշմարիտ՝ դու նրանից էլ հաստ ես։ Ձէ, լուրջ եմ ասում, ես ատում եմ հաստափորներին, և դու շուտով պէտք է նիհարես։ Մէկ նայիր Նիկողայոս մօրեղբօրս,—չարունակեց երիտասարդը՝ չը նկատելով, որ Նիկողայոսը դուրս էր եկել իր վրանից և կանգած էր իրանց ետևը—չը նայելով որ նա քեզանից տաններու վերջով երկար է, քառասուն տարով մեծ, նրա գօտին քեզ չի գալ։

—Բաւական է դատարկ-դատարկ դուրս տաք,—ասաց Նիկողայոսը՝ ուրախ ծիծաղելով, եկէք ինձ մօտ, ձեզ համար գործը պատրաստ է:

Շանին շտապով վեր թռաւ և ուրախ բացազանչեց.

—Մենք պէտք է գնանք և այն էլ երկուով: Շատ լաւ:

—Դէհ, գնանք վրանը,—արտասանեց Նիկողայոսը,—և ես ձեզ կը պատմեմ, թէ գործն ինչու մն է:

Նա երկու խօսքով բացատրեց նրանց իր նոր ծրագիրը: Կալամատային մօտեցող Թիւրքական նաւը վերադարձել էր Նաւալիա և աթէնք պէտք է տեղափոխէր միքանի հարուստ Թիւրք ընտանիք, որոնք այնտեղ իրանց ապահով չէին համարում, իսկ Աթէնքից զէնքեր և պատերազմական պիտոյքներ հասցնէր Նաւալիա: Ժամանակ էր գործի դնել հրձիգ նաւերը:

—Նիկողայոսն ասում է, թէ դու, Միտոս, լաւ ծանօթ ես Նաւալիայի ծովածոցին,—ասաց Պետրօ-բէյը:

—Նա ինձ ծանօթ է, ինչպէս իմ հինգ մատը,—պատասխանեց երիտասարդը՝ հրճուանքից կարմրելով.—Երբ պէտք է գնամ:

—Վաղն առաւօտ: Թիւրքական նաւը երեք օր առաջ Նաւալիա է հասել, բայց դեռ հինգ օր էլ կը մնայ այնտեղ: Բայց նրա վրայ բաց ծովի մէջ պէտք է յարձակուել, երբ արդէն այլևս անկարելի կը լինի ետ դառնալ: Սակայն քեզ մի ընկեր էլ է հարկաւոր: Ո՞ւմ կը ցանկանայիր վերցնել քեզ հետ:

—Իհարկէ նիհար Եանիին,—պատասխանեց Միտոսը ժպտալով:

—Իսկ հաստափոր Եանին ցանկանում է այդ:

—Նրա համար միևնոյնն է,—բացազանչեց Եանին՝ ուրախութեամբ լցուած.

—Թողէք դատարկարանութիւնը և իմ հրահանգները լսեցէք,—ասաց Պետրօ-բէյն ու մանրամասն բացատրեց գործողութեան նախագիծը:

Ուշադրութեամբ լսելով Պետրօ-բէյի ճառը, երիտասարդները դուրս եկան թարմ օդ ծծելու և երկար ժամանակ ծխում և ուրախ խօսակցում էին, մինչև վերջապէս Նիկողայոսը պահպաններ ժող չըջկիս՝ նկատեց նրանց և քչեց քնելու:

Հետեւեալ առաւօտ նրանք թեթեւ պաշար առած՝ ճանապարհ ընկան, որովհետև կայիլը հրձիգ նաւ դարձնելու համար բոլոր հարկաւոր իրերը պատրաստ էին Նաւալիայում: Նրանք իրանց հետ վեր առան միայն մի ձի «գերուկի» համար, և Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը մինչև Սպարտա տանող լեռնային անցքը ճանապարհ դրին երիտասարդներին:

Նրանց ճանապարհն անցնում էր դաշտավայրի միջով և նրանք պարտաւոր էին կողմնակի ճանապարհով չրջան կաղմել Տրիպոլսի շուրջը և Արգոս չը մտնելու համար Նաւպլիայի ծովածոցով անցնել: Նաւպլիայում պէտք է իջնանէին Կոստանդինի տանը, բայց որքան կարելի էր ծածուկ կերպով: Ինչ վերաբերում է կայիկին, դա յանձնուած էր սրճարանատէր Լեւոսին պահելու:

Ճանապարհորդութիւնը յաջող անցաւ: Առաջին օրուայ երեկոյին նրանք գտնուում էին Լանգարդեան անցքի ծայրին— նրանց առաջ տարածուած էր Սպարտայի ահագին պողաբեր դաշտավայրը, տեղ-տեղ կանաչ, տեղ-տեղ էլ գորշագոյն ձիթենիների այգիներից: Այնտեղից մի մղոն հեռաւորութեան վրայ լեռնային անցքի ստորոտի մօտ բոյն էր դրել թիւրքական փոքրիկ Միստրա քաղաքը, և երկու ընկերները լեռնային չաւղով անցան այդ քաղաքի մօտից՝ երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ թիւրքերը լուր ստացած լինեն Կալամատայի անցքերի մասին և յոյների դալուն սպասելիս լինեն: Բայց քաղաքի միւս կողմը հասնելով՝ Եանին հտ դարձաւ և դարմացած ասաց.

— Զարմանալի է, պատուհաններից լոյս չէ երևում:

— Այո, տարօրինակ է, — պատասխանեց Միստսոսը. — սպասիր, պէտք է նայել:

Նրանք նստեցին գետին և մթնշաղից օգտուելով՝ սկսեցին սպասել, որպէսզի քաղաքում, որը բոլորովին դատարկ էր երևում, կեանքի որևէ նշան յայտնուի: Սակայն ժամանակն անցնում էր, և ոչ մի ձայն չէր լսւում մարդկային այս տարօրինակ բնակավայրում:

— Կամացուկ մօտենանք քաղաքի դրանը, — ասաց Եանին, — անհամեմատ լաւ կը լինի տան մէջ գիշերել, քան թէ պաղ դեանի վրայ:

— Տրիպոլսի տաք բնակարաններին ևս սովորել, հա, — ծիծաղելով պատասխանեց Միստսոսը. — Էհ, ոչինչ, գնանք:

Դիմեցին դէպի մի դուռ, որը կրնիկ վրայ բաց էր:

— Զարմանալի է, հապա առաջ գնանք, — ասաց Միստսոսը: Բոլոր տները, որոնց մօտով նրանք անցնում էին, դատարկ էին և դռները բաց:

— Երևի բնակիչները տեղեկութիւն են ստացել Կալամատայի առման մասին, — ասաց Միստսոսը, — և փախել: Այստեղ ոչ մի հոգի չէ մնացել: Հապա, գնանք մինչև փողոցի ծայրը:

Նրանք ձին թողեցին մէջիդի բախում և զգուշութեամբ չաւրունակեցին ճանապարհը: Ամեն կողմ նոյն դատարկութիւնը, նոյն լուռութիւնը: Պատուհաններից երևում էին թափթը-

փած թիւքըական մետաքսէ հագուստներ, դուրանի փառահեղ հրատարակութիւններ և այլն: Յունական հին եկեղեցումուտքի մօտ, որը մզկիթ էր դարձրած, դրուած էին երկու մեծ արծաթէ աշտանակ քսան մոմակալներով:

—Գիտեա ինչ,—ասաց Նանին՝ ուշի-ուշով այս աշտանակներին նայելով,—վատ էր լինիլ այս հաղադիւտ հրաշալիքների լուսի տակ ընթերել: Վերցնենք սրանք, Միտսոս: Պահ, պահ, ինչ ծանր են:

—Բայց ուր դնենք:

—Այն գեղեցիկ տան մէջ, որը ես արդէն նայել եմ: Այնտեղ մի փոքրիկ տակառ գինի էլ էր երևում, իսկ ես այժմ լաւ ախորժակ ունեմ խմելու: Օ՛, այս ինչ պահնչելի կանացի հագուստ է: Երեւի սրա տէրն էլ սիրուն է եղել:

Նանիի հաւանած տունը մի երկյարկանի սրճարան էր: Պարտիզից սանդուխը տանում էր դէպի վերին յարկը. հէնց որ նրանք մօտեցան սանդուխին, յայտնի է՝ թէ որտեղից մի կատու դուրս եկաւ և սկսեց կասկածոտ կերպով ծուռ-ծուռ նայել նրանց: Ներքև երեք սենեակ կար, որոնցից դռնին մէջ շուտափողթ փախուստի հետքեր էին երևում: Յատակին ընկած էր մի երկար թիւքըական նարգիլէ՝ սաթի ծխափողով, դարակների վրայ թափթփած էին մի քանի չիբուխ, իսկ սեղանի վրայ երևում էր ծխախոտով լիքը մի կիսաբաց քիսա: Սենեակի երեք պատը բռնում էր մի ցածրիկ, փափուկ բազմոց, և կատուն, որն ըստ երևոյթին մի անսպասելի համակրանք զգաց դէպի օտարերկրացիները, հանգիստ նստեց բազմոցի անկիւններին մէկում և սկսեց ուրախ մլաւել: Երկրորդ սենեակը լիքն էր սուրճի և ծխախոտի արկղերով, իսկ սեղանի վրայ դրած էր մի տաշտակ, մէջը երկու կիսով չափ փետրած վառիկ: Երրորդը գոմն էր, որի մի անկիւնում թարմ խոտ էր ածած, իսկ միւսում երևում էր վառարանը՝ մի կոյտ ածուխ առաջն ածած: Վառարանի մէջ մոխրապատ ածուխների վրայ դրուած էին երկու պղնձէ փոքրիկ սրճամաններ:

—Ես յոյս ունեմ, որ դուք այսօր ինձ մօտ կ'ընթերէք, Միտսոս,—արհեստական կերպով կոտորատուելով ասաց Նանին, երբ նրանք նայեցին բոլոր սենեակները:

Միտսոսն անխօս գլուխ տուաւ:

Յետոյ նրանք պատուհանների փեղկերը փակեցին և վառեցին աշտանակները:

Ապա գննեցին վերին երկու սենեակը, որոնցից մէկում երկու մահճակալ կար, իսկ միւսում—մէկ: Նրանք անկարգ դրութեան մէջ էին, ըստ երևոյթին դրանց վրայ քնած մարդիկ

ուղղակի անկողնի միջից էին փախել, ուստի և Միտսոսը զր-
գուանքով ետ դեցեց սաւանները, որոնց վրայ թիւրքեր էինքնել:

Տունը նայելն աւարտելով՝ Եանին սկսեց կրակ անել հա-
ւերը եփելու համար, իսկ Միտսոսը մառանը մտաւ:

—Այս ինչ է, անչօսւս^{*)}),—բացադանչեց նա.—չնոս
գեղեցիկ: Մենք զրանցով կը նախաճաչենք. դա մեր ախորժակը
կը գրգռէ: Ո՛վ Սուրբ Կոյս, այստեղ էլ ծխախոտով լցրած ծը-
խաքարչեր կան: Ասելն աւելորդ է, մենք այստեղ երեկոն չա-
փազանց ուրախ կ'անցկացնենք: Բայց մեր ձին սպասում է դը-
րան առաջ: Ես կը գնամ նրա ետեից, իսկ դու շտապիր ընթ-
րիքը պատրաստելու:

Եանին ծիծաղեց:

—Բայց ճշմարիտ՝ թիւրքերը լաւ մարդիկ են: Նրանք մեզ
համար պաշար են պատրաստել, որը մինչև Նաւալիա բաւա-
կան է. մենք գիշերներն այլևս հաց ու գինի չենք գնիլ գիւ-
ղերում:

Եանին վառիկները եփելու դրաւ, և մինչդեռ Միտսոսը
գնաց ձին գոմի մէջ տեղաւորելու, զուարճութեան համար
սկսեց իր վրայ չափել այն կանացի հագուստը, որը գտել էին
փողոցում: Երբ Միտսոսը նրան գոմը կանչեց, Եանին չը հանեց
այդ շորերը և այդպէս գնաց իր ընկերոջ մօտ, որն առաջին րո-
պէին զարմացաւ թիւրք կէն տեսնելով, իսկ յետոյ ուրախ քըր-
քջաց:

—Ի՞նչ է, այ կին, իմ ընթրիքը պատրաստ է,—բացա-
դանչեց նա ուրախ-ուրախ:

Նրանք ծիծաղելով նստեցին սեղան և սկսեցին ախորժա-
կով ուտել վառիկներն ու անչօսւսները և գինի խմել, որը Միտ-
սոսը գտել էր մառանում: Մանաւանդ նրանց զուարճացնում
էր այն, որ թիւրքերի հաշիւից էին ուտում-խմում:

—Փառաւոր թիւրքական վառիկ,—բացադանչեց Եանին,
—գեղեցիկ թիւրքական գինի, արանչելի թիւրքական ծխախոտ:
Մենք մեծ բաւականութեամբ այստեղից կը տանէինք և այս
թիւրքական գեղեցիկ աշտանակները, բայց եթէ չալակած տա-
նենք, ճանապարհին բոլորի ուշադրութիւնը մեզ վրայ կը
դարձնենք:

Ճաշից յետոյ նրանք դուրս եկան պարտէզը և սկսեցին
թիւրքերի ծխաքարչերը ծխել: Ամեն ինչ հանդարտ էր, միայն
հեռում առուակն էր կարկաչում, կամ լսւում էր սոխակի դալալ-
լիկը: Կատուն վազվզում էր պարտիզի մէջ՝ մերթ ծառերը բար-

*) Մանր ձկների մի տեսակը:

ձրբանալով, մերթ ինչ որ երևակայական որսի վրայ յարձակուելով, իսկ երբ նրանք ներս գնացին քնելու, նա հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց երիտասարդներին և Միտոսի մահճակալի վրայ ցատկելով՝ սկսեց քնքշութեամբ մլաւել:

III

Հետեւեալ առաւօտ շատ վաղ նրանք ձին բեռնաւորեցին զանազան պաշարով և ճանապարհ ընկան դէպի հարաւ-արեւելք: Սպարտան իր կարմիր կտուրներով և ձիթենիների ծառաստաններով մնաց ձախակողմը, իսկ նրանց հանդէպ գալարւում էին խաչանձներով և դաշտային ծաղիկներով ծածկուած բլուրները: Երկու ժամ յետոյ նրանք հասան կեռմանաւոր արծաթափայլ Եվրոտի ափին: Միտոսը, որ ջրի վրայ էր մեծացել, հրապուրուեց և շտապ շորերը հանելով՝ սկսեց ուրախ լողալ: Երկու ժամ էլ անցկացաւ, և նրանք հասան լեռների ստորոտին, այնտեղ դադար առան և ճաշեցին:

Այսպիսով երիտասարդները դարձեալ երկու օր շարունակեցին իրանց ճանապարհը և վերջապէս Տրիպոլիսն ու Սրգոսը իրանց ետեւ թողնելով՝ Մալայի մօտ դուրս եկան Նաւալիայի ծովածոցի եզերքը: Այնտեղ նրանց սպասում էր մի մակոյկ, և ծագող արեգակի լոյսի տակ Միտոսը նորից տեսաւ իրան ծանօթ ծովածոցի կապտագոյն մակերևոյթը, որի հալառակ կողմում սպիտակին էր տալիս իր սիրելի կնոջ բնակարանը ծածկող պարիսպը:

Ժամը տասին նրանք արդէն Կոստանդինի տանն էին, որտեղից պարզ երևում էր Թիւրքական նաւը: Ըստ երևոյթին նրանք ժամանակին էին հասել: Յարձակումը Պետրօ-բէյի տուած հրահանգի համաձայն պէտք է՝ իհարկէ՝ գիշերով կատարուէր, իսկ սրճարանատէր Լելասից տեղեկացան, որ նաւն այդ իսկ երեկոյ ժամը 12-ին պէտք է ծով մտնէր, որը նրանց համար յարմար էր, որովհետեւ եթէ նա ցերեկը դուրս գար, ստիպուած կը լինէին մինչև մութն ընկնելը հետեւ նրան և իրանց յանդուգն գործը կատարել բաց ծովի մէջ, ափից հեռու: Լելասը ցոյց տուաւ այն կայիկը, որը Նիկողայոսի կարգադրութեամբ պէտք է նա յանձնէր Միտոսին. երիտասարդը յայտնելով թէ հարկաւոր է մակոյկի գնացքը փորձել, ցատկեց նրա մէջ: Ափից հեռացնելով, նա աչքով արաւ Եանիին, իսկ սա ժպտաւ լով պատասխանեց.

—Շատ ափսոս, որ ես չեմ կարող գալ քեզ հետ:

Նա շատ լաւ գիտէր, թէ ուր է շտապում Միտոսը, թէ-

պէտ ոչ մի յոյս չը կար ցերեկով տեսնել Զիւլէյմային, և գընալով տուն, սկսեց համբերութեամբ սպասել նրա վերադարձին։

Բայց նախ քան Լեւոսից բաժանուելը այս վերջինս կամենում էր՝ ինչ էլ որ լինի՝ մի կերպ իմանալ նրանից, թէ մական ինչ բանի համար էր հարկաւոր Միտսոսին։

— Ես համոզուած եմ, — ասաց նա վերջապէս, — թէ կայիկը նրան հարկաւոր է թիւրքերի դէմ որեւէ պատերազմական գործ ձեռնարկելու համար։

Բայց Եանին գոհացում չը տուաւ նրա հետաքրքրութեանը, ընդհակառակը՝ նա իր խօսակցից իմացաւ Նաւալիայում տարածուած այն բոլոր լուրերը, որոնք վերաբերում էին գըլխաւորապէս քաղաքից թիւրքերի հետանալուն։ Ո՛րը Կ.-Պոլիս էր փախչում, որը Աթէնք, իսկ չատերը փրկութիւն էին որոնում նաւահանգստում կանգնած զինուորական նաւի վրայ։ Այգպէս մեծ էր Կալամատայի առման չնորհիւ թիւրքերի մէջ տարածուած սարսափը։

Այն ինչ Միտսոսը կայիկի գլուխը դարձրեց ուղղակի դէպի սպիտակ տունը։ Քամին յաջողակ էր, և որովհետեւ կայիկի առագաստն աւելի մեծ էր, քան թէ երիտասարդի մակոյկինը, ուստի և նա անհամեմատ արագ էր թռչում։ Երեւի այդ իսկ պատճառով էլ հէնց դա էր ընտրել Նիկողայոսը, որ մի փորձուած ծովագնաց էր, և Միտսոսը հեռուէն երեւացող նաւին նայելով՝ մտքում ասում էր ինքն իրան.

— Ես քեզ տասնհինգ բոպէ աւելորդ ժամանակ կը տամ և մի ժամում կը հասնեմ։

Շուտով նա արդէն պարսպի տակ էր։ Պատշգամբում ոչ ոք չը կար, և այդ բանը նրան տարօրինակ թւաց, որովհետեւ առաջ միշտ այնտեղ կանաչք կամ ծառաներ էին երևում։ Բայց եթէ Միտսոսը չէր էլ տեսնում Զիւլէյմային, այնուամենայնիւ բերկրալի պատով զգում էր, որ նա մօտ է և գուցէ այդ իսկ բոպէին Զուլէյլայի հետ իր մասին է խօսում։

Պարսպի մէջ մի փոքրիկ դուռ կար, որը միշտ փակ էր լինում, իսկ այժմ՝ ջրի հոսանքի չնորհիւ պատահամբ մօտենալով նրան՝ Միտսոսը զարմացմամբ նկատեց, որ կրնի վրայ բաց է։ Նա գունատուեց։ Մի սարսափելի միտք ծագեց նրա գլխում։ Նա թուաւ դէպի ափ և ներս մտաւ դռնակից։ Պարտէզը դատարկ էր, և տան դռները բաց. մի ինչ որ նապաստակ դուրս թռաւ թփերի տակից և պահուեց ծաղկանոցում։

Երիտասարդը ցնցուեց։ Տունը դատարկ էր, և Աբդուլը իր բոլոր մարդկանցով փախել էր։ Այդ դեռ քիչ էր. ամենայն հա-

ւանականութեամբ նա ապաստան էր դտել այն նաւի վրայ, որը Միտսոսը պէտք է այրէր:

Նրա աչքերը մթնեցին: Նա չէր կարող նաւի վրայ եղած միւս թիւրքերի հետ Զիւլէյմային էլ մահուան ենթարկել, և հետեւապէս հրձիգ նաւը չը պէտք է գործադրուէր: Բայց Եանին նըրա հետ էր, և սչ մի բան չէր կարող արգելել նրան իր պարտականութիւնը կատարելու: Ո՛չ, նա կայիկով պէտք է գնար Եանիի հետ և յետոյ որևէ պատճառով յետաձգէր թիւրքական նաւի կործանումը մի ուրիշ անգամի:

Տուն վերադառնալիս՝ Միտսոսի մէջ հետզհետէ աւելի հաստատուեմ էր այն համոզմունքը, թէ ինքը չէ կարող անխուսափելի մահուան մատնել Զիւլէյմային. թէպէտ պարտականութիւնը և անձնուիրութիւնը դէպի Նիկողայոսն ու հայրենիքը աչդ էին պահանջում, բայց Զիւլէյման նրա համար թանգ էր ամեն բանից: Նա Միտսոսի առաջին սէրը, զանձն էր, նրա կինը՝ Աստուծոյ առաջ և բացի դրանից...

Եանին ճաշում էր, երբ Միտսոսը մտաւ սննեակը, բայց նրան տեսնելուն պէս վեր թռաւ տեղից:

— Ի՞նչ է պատահել: Ի՞նչ եղաւ քեզ, — բացադանչեց նա:

Միտսոսն անխօս նայեց նրան, և իր վիշտն ուրիշին հաղորդելու փափաղը յաղթող հանդիսացաւ, թէպէտ վճռել էր պատահածի մասին ոչինչ չը յայտնել Եանիին, և նա առաց.

— Եանի, թիւրքական նաւն այրել չէ կարելի: Արդուրը Զիւլէյմայի և բոլոր տանեցիներին հետ փախել է: Նրանք հաւանականաբար այդ նաւի վրայ են: Ես չեմ կարող նրան կործստի մատնել:

Եանին յուսահատուած՝ ընկաւ բազմոցին:

— Միտսոս... Խեղճ Միտսոս... — բացադանչեց նա. — Ողորմած Աստուած:

— Ինչո՞ւ ես ինձ «խեղճ» անուանում, չէ՞ որ ես չեմ կարող...

— Դու չես կարող, իսկ երդումը, իսկ հայրենիքը...

— Երդումից և հայրենիքից աւելի սուրբ բան էլ կայ: Սատանան տանի երդումն էլ, հայրենիքն էլ:

Եանին լուռ էր:

— Ի՞նչպէս ես համարձակուեմ լուռ մնալ: Ի՞նչպէս ես համարձակում դատապարտել ինձ, — չարունակեց Միտսոսը՝ սատիկ զայրացած. — ես երկու անգամ անխուսափելի մահից ազատել եմ քեզ, իսկ դու...

— Միտսոս... — կարողացաւ միայն շնչալ Եանին:

Միտսոսը չբժռնալ կծեց և լռեց: Մի րոպէ յետոյ նա սկսեց երեխայի նման լաց լինել:

— Եանի,—ասաց նա՝ քիչ հանդարտուելուց յետոյ,—ներքի բնձ, բայց ես չեմ կարող, չեմ կարող այդ բանն անել: Դա իմ ոյժից բարձր է:

Եանին գրկեց իր ընկերին և նրանք սկսեցին միասին լաց լինել:

— Խեղճ Միտսոս,—չնշաց վերջապէս Եանին՝ լռութիւնը խանգարելով,—ինչ անենք: Գուցէ Նիկողայոսն ու իմ հայրը ազատէին քեզ քո երգումից, եթէ գիտենային այս: Բայց նրանք հեռու են: Իսկ եթէ նա այդ նաւի վրայ չէ:

— Իսկ եթէ այնտեղ է...

Նորից լռութիւն տիրեց:

— Աւելորդ է այդ մասին խօսել,—մի քանի րոպէից յետոյ ասաց Միտսոսը,—ինչ որ լինելու է, կը լինի: Դժուար է ինձ համար այդ զարհուրելի գործը կատարել, բայց դրանից հրաժարուելն էլ անհնարին է: Խղճա՛ ինձ, Եանի, և ներքի այն ամեն անախտութ խօսքերիս համար, որ ես քեզ ասացի:

Եանին ժպտաց:

— Ներելու ոչինչ չը կայ, սիրելի՛ Միտսոս: Դու ինձ վերաւորել չես կարող:

— Ուրեմն մոռացիր, սիրելիս, ես՝ ճշմարիտ՝ չը գիտէի, թէ ինչ էի խօսում:

— Այո, այո, ես ոչինչ չեմ յիշում:

Ժամերն անցնում էին ժամերի ետեից, իսկ Միտսոսը վիրաւորուած դադանի նման անշարժ պառկած էր սրահում: Եանին հանգիստ թողեց նրան, գիտենալով՝ թէ սրպիսի ծանր կռիւ է կատարուում նրա սրտի մէջ: Սակայն քիչ-քիչ նա հանգստացաւ, անվճռականութեան ամենափոքր ստուերն անգամ չբացաւ նրա աչքերից, և նրանց՝ արտայայտութիւնից պարզ երևում էր, որ նա արդէն վճռել էր այս կամ այն իրադրոճելու:

— Մի բան կեր,—ասաց Եանին՝ վերջապէս մօտենալով նրան, երբ արդէն արեգակը մօտ էր մայր մտնելուն:

— Չեմ ուզում,—պատասխանեց Միտսոսը:

Եանին մի բաժակ գինի մօտեցրեց նրա շրթունքներին:

— Խմիր շուտով,—ասաց նա.—սա քեզ ոյժ կը տայ:

Միտսոսը երեխայի նման հնազանդուեց:

— Դու մի որեւէ բան պէտք է վճռես,—ասաց Եանին րոպէական լռութիւնից յետոյ.— եթէ որոշել ես ոչինչ չ'անել, այն ժամանակ ես մի որեւէ հնար կը գտնեմ:

Միտսոսը գլխով մի շարժում արաւ:

—Կէս ժամ առանձին թող ինձ,—ասաց նա,—իսկ յետոյ քեզ կ'առնեմ, թէ ինչ որոշեցի:

Եանին դառը կսկիծը սրտում հեռացաւ: Նա ցաւում էր ընկերի վրայ, բայց ոչ մի բանով չէր կարող օգնել նրան:

Անցաւ կէս ժամից աւելի, և այն սենեակի դրան մէջ, որտեղ նստած էր Եանին, երևաց Միտսոսը: Նա շատ դունատ էր և զփուարութեամբ էր օտարի կանգնել:

—Գհանք, Եանի,—ասաց նա, առանց նայելու իր ընկերին.— ժամանակ է ձանապարհ ընկնելու: Ո՞րտեղ են փայտերն ու բեկկնի (терпентинъ) ամանները:

—Մակոյկի մէջ են: Քարդէն տարել եմ:

—Ուրեմն եթէ որ ևս հրաժարուէի, դու ուզում էիր մեռնակ կատարել մեր յանձնարարութիւնը:

—Ես կ'աշխատէի անել այն, ինչ որ հնարաւոր էր:

Շատ անգամ են մարդիկ հաստատուն քայլերով բարձրացել դէպի կառավինարան, և մարտիրոսներն անխռով նայել իրանց մերձաւորներին մահուանը: Ճիշտ միևնոյն դրութեան մէջ էր գտնուում և այժմ Միտսոսը: Բոլոր հոգով ու սրտով նա հաւատում էր Յունաստանի աղատութեան և թիւրքերի կործանման գործի սրբութեանը, և այդ պատճառով երգում էր տուել հնազանդուելու այդ սուրբ գործի պարագլուխներին և չէր կարող դրժել այդ: Նա կամովին հայրենասիրական մեքենայի անիւներից մէկն էր դարձել, և քանի որ նրա ամբողջ կազմութիւնը շարժման մէջ էր, մի անիւն անկարող էր չը շարժուել: Ուստի նա հաստատուն քայլերով, բայց բոլորովին անգիտակցաբար դիմեց դէպի մակոյկը, զննեց, թէ ամեն ինչ պատրաստ է արդեօք, և ղեկը ձեռն առաւ:

Երկու երիտասարդ ընկերների ձեռնարկութիւնը վտանգաւոր էր: Կայիկը լցուած էր բոնկուող նիւթով—այնտեղ կար չորս աման բեկկն, որով պէտք է ողողէին առագաստն ու ցախի բեռը: Գործողութեան ծրագիրն այն էր, որ նրանք աննրկատելի կերպով պէտք է մօտենային թիւրքական նաւին, կայիկը նրա պարաններին ամրացնէին, կրակ տային, իսկ իրանք փրկութիւն գտնէին այն փոքրիկ մակոյկի մէջ, որը կախուած էր կայիկի կողքից: Բայց որովհետև կրակն արագութեամբ կը տարածուէր կայիկի մէջ, ուստի նրանց կրկնակի վտանգ էր սպառնում—նրանք կարող էին այրուել, նախքան կը յաջողուէր մակոյկը մտնել և հեռանալ հրձիգ նաւից, կտմ սպանուել թիւրքական գնդակներից: Բայց հէնց այս կերպ վտանգն էր Միտսոսի արիւթութիւնը պահպանում:

Գիշերը գոնէ լիովին նպաստում էր այդ քաջագործու-

Թեանը—երկինքը ծածկուած էր ամպերով, և բաւական զօրեղ քամի էր փչում, այնպէս որ նրանք կարող էին աննկատելի և արագ մօտենալ նաւին: Հակառակ դէպքում պարզ գիշերը վրտանգը կրկնապատիկ կը լինէր: Քամին փչում էր հիւսիս-արևելքից, հարկաւոր էր սպասել, մինչև զինուորական նաւը մի մղոնաչափ անցնելով՝ ծովածոցից դուրս գալու համար ծրուէր դէպի հարաւ: Այն ժամանակ նա ափից հեռացած կը լինէր, և նրա դէմ գործելու ամենայարմար ժամանակը կը հասնէր: Սկզբում հարկաւոր էր քառորդ մղոնի չափ հեռու մնալ նրանից և սպասել, մինչև որ նաւը խարխիւր հանէր:

Ժամանակ չատ կար, Միտսոսը նախ մակոյկը մօտեցրեց սպիտակ պարսպին, որին ուզում էր յաւիտենան հրաժեշտ տալ: Եանին հասկացաւ նրա մտադրութիւնը և երեսը դարձրեց, որ նրա յուսահատութիւնը չը տեսնի: Իրաւ՝ չը նայելով իր պարտականութիւնն ու երդումը կատարելու անխախտ որոշմանը՝ նա ամենատաժանելի տանջանքի մէջ էր: Սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Մօտենալով սպիտակ պարսպին, Միտսոսը մի այնպիսի հայեացք գցեց նրա վրայ, որով մարդիկ հրաժեշտ են տալիս իրանց սիրելի ննջեցեալին: Նրա համար Զիւլէյման մեռած էր, և Միտսոսը մտածում էր նրա մասին, որպէս մի ննջեցեալի, որին սիրել և իր ձեռքով մահուան էր մատնել: Խորը հառաչելով՝ նա դարձրեց մակոյկի գլուխը և շտապով դիմեց դէպի Նաւալիս, որը շուտով երևաց մօտակայքում:

Քաղաքի բազմաթիւ կրակների առաջ սկին էր տալիս զինուորական նաւի մթին կերպարանքը: Նաւի տախտակամածը փառահեղ կերպով լուաւորուած էր, և այնտեղ բարձրաձայն զրոյցներ և ուրախ ծիծաղ էր լսւում: Նաւաստիներն՝ ինչպէս երևում էր՝ պատրաստուած էին խարխիւր հանել, որովհետև ժամանակ առ ժամանակ պարանների վրայ մարդիկ էին մագըցում, և լսւում էր հրաման: Վերջապէս հնչեց մի դանդի ձայն, որը երևի դուրս գալու նշան էր:

Բայց մեր բարեկամներն ստիպուած եղան դեռ երկու ժամ էլ սպասել, —այնպէս դանդաղ էին առաջ գնում թիւրքական նաւի վրայ դուրս գալու պատրաստութիւնները: Հետզհետէ վառուեցին գլխաւոր կայմի և նաւի միւս մի քանի մասերի լապտերները: Վերջապէս խարխիւր հանեցին և զրին փոքր առաջատը, որը բաւական էր ծովածոցից դուրս գալու համար: Հանդարտ, վսեմ կերպով առաջ շարժուեց նաւը՝ իր ետևից թողնելով քաղաքը բազմաթիւ կրակներով:

Միտսոսն անխօս ուղղեց իր առագաստը, և կայիկն ընթացաւ մեծ նաւի ետևից նաւահանդստի մօտով, և շուտով նրանք

դանում էին ծովածոցի մէջտեղում, ու ամեն կողմից ծովային անեղ ալիքներն էին միայն շրջապատել նրանց:

—Մի ամանը լցրիւ յատակին դրած ցախի վրայ,—ասաց Միտսոսը վեր կենալով, իսկ միւսն ինձ տուր:

Եանին հնազանդուեց, և նրա ընկերը բարձրացաւ կայմի վրայ և այնտեղից առագաստը ողողեց դիւրարորոք հեղուկով: Յետոյ նրանք միւս երկու ամանը լցրին կայիկի մնացած մասերի վրայ:

—Առագաստը պարզիր և՛ թո՛ր դէպի մակույկը,—հրամայեց Միտսոսը խուլ ձայնով.—բայց առաջ լապտերն ինձ տուր:

Եանին շտապով բոլորը կատարեց, և կայիկն արագ առաջ սլացաւ: Միտսոսը սառնասրտութեամբ դարձրեց նրան ուղղակի դէպի սև կոյտը: Մի քանի բոպէից յետոյ նաւը ծռուեց դէպի հարաւ և կայիկի կայմը դռներից մէկի ապակին փշրելով՝ իր ծայրը խրեց նրա մէջ: Այդ իսկ վայրկեանին մակույկը մի կողմ՝ չպրտուեց, և Միտսոսը լապտերը բարձր բռնած՝ թռաւ նրա մէջ:

—Շհւտ, չհւտ,—չչնջաց նա,—ես չեմ կարող:

Եւ նա լապտերը տուաւ Եանիին: Սա մի ակնթարթում բաց արաւ լապտերը և կոխեց բեկկնով ողողւած ցախի մէջ: Որը լուցկու նման բռնկուեց: Մի բոպէ ևս,—և ամբողջ կայիկը, որի կայմը խրուած էր նաւի ջարդուած ապակու տեղը, միահագին խարոյկ դարձաւ: Այն ինչ Միտսոսը կտրեց պարանը, որով մակույկը կապուած էր կայիկից, և նրանք երկուով թիւրքերի ձեռք առան: Այրուող կայիկը ծածկում էր նրանց թիւրքերի աչքից և հինգ բոպէ յետոյ մակույկն այնքան հեռու էր, որ այլ ևս ոչ մի վտանգ չը կար: Այն ժամանակ Միտսոսը թին վայր գցեց և մեռածի նման փռուեց մակույկի յատակին:

Մթին հորիզոնի վրայ բարձրանում էր կրակէ սիւնը: Բոցավառ կայիկն այրեց նաւը, և կրակն ամեն կողմից շրջապատեց նրան: Աղաղակ և լաց ու կոծ էր լսում նաւախուցներից և տախտակամածից, որտեղ խմբուել էին կանայք և երեխաները: Նաւաստիները փորձեցին մակույկ իջեցնել, բայց իւղոտած պարանն այրուեց, և ալիքները քեցեցին տարան մակույկը, նախքան ազատուած մարդիկ նրա մէջ կը մտնէին: Այն ինչ՝ կրակը լափում էր ներսն ու տախտակամածը, իսկ յետոյ երկար լեզուների նման կայմերի վրայով բարձրացաւ դէպի առագաստները: Անցաւ մի քանի բոպէ ևս, և վերջնական աղէտը վրայ հասաւ. կրակը հասաւ վառօդի պահեստին, լսուեց մի զարհուրելի պայթիւն, նաւը կտոր-կտոր եղաւ և ամեն ինչ անհետացաւ մթնութեան ու մրրկայոյզ ալիքների մէջ:

Պայթիւնն սթափեցրեց Միտսոսին, և նա գլուխը բարձր-
բացնելով՝ շնջաց.

—Այդ ինչ է:

—Ամեն ինչ վերջացաւ,—պատասխանեց Եանին,—նաւն
օդը ցնդուեց, և նրա մնացորդները ծովի մէջ են ընկղմուած:

—Փառք Աստուծոյ, որ ամեն ինչ վերջացաւ,—հազիւ լսե-
լի ձայնով արտասանեց Միտսոսը և նորից ընկաւ մակոյկի յա-
տակին:

Եանին յենուեց թիւերին, նրան շատ դժուար էր քայու-
հակառակ տանել նաւը: Բայց և այնպէս մի ժամ յետոյ նա մօ-
տեցաւ Կոստանդինի տան դիմացի ափին:

—Մենք տանն ենք,—ասաց նա՝ Միտսոսի ուսերից բռնե-
լով:

Վերջինս վեր կացաւ և լուռ հետեւեց Եանին: Ներս մտնե-
լով՝ նա նստեց պատուհանի մօտ և անմիտ հայեացքն ուղղեց
դէպի խաւարը:

—Մի քանի րոպէ անցաւ, և մի մարդ դուռը բաղիւնց: Եա-
նին հարցրեց.

—Ո՞վ է:

—Ես եմ, Լիւսը,—պատասխանեց մի ձայն զրաից: Եա-
նին դժկամակութեամբ բաց արաւ դուռը և ուրախ, հաստա-
փոր սրճարանատէրը ներս մտաւ:

—Ո՞ւր էիք կորել,—ասաց նա ժպտալով,—մի գեղեցիկ
տեսարանից զրկուեցիք: Թիւրքական նաւն այրուեց ծովի վրայ
և սարսափելի պայթիւնից յետոյ խորասուզուեց դէպի խաւար
անդունդը, այնպէս որ ոչ մի հոգի չ'ազատուեց: Ափսոս, որ խող
Արդուը իր կանանցով նրա վրայ չէր:

—Ի՞նչ, Ո՞ր Արդուը,—բարձրաձայն բացազանչեց Միտ-
սոսը՝ բռնելով Լիւսսի ուսերից և կատաղաբար ցնցելով նրան:

—Ի՞նչ պատահեց ձեզ, թողէք ինձ,—հոռաչեց գերուկը,—
ես այն անիծեալ Արդու-Ահմէդի մասին եմ ասում, որը երեկ
իր տանեցիներին հետ գնաց Տրիպոլիս:

Միտսոսն այլակերպուեց, աչքերն սկսեցին ուրախութեամբ
փայլել, և նա խելագարի նման նայում էր Եանին: Վերջապէս
նա զրկեց Լիւսսին և սկսեց նրա այտերը համբուրել:

—Ա՛յ գերուկ,—բացազանչեց նա,—կեցցես դու Ես քեզ
սիրում եմ այդ ուրախսոթիթ լուրը հաղորդելուդ համար: Եանի,
կուշտ խմացնենք սրան: Ես գինի կը բերեմ:

Եւ նա դուրս վազեց սենեակից:

—Ի՞նչ է, Միտսոսը խելքը թոցրել է,—հարցրեց Լիւսը՝
ոչինչ չը հասկանալով:

—Այն, բոլորովին, բայց միայն ուրախութիւնից,—պատասխանեց Եանին։

Եւ նա էլ դուրս վազեց Միտսոսի ետեւից։ Վերջինս կանգնած էր շեմքին, և նրա դէմքը երջանկութիւնից փայլում էր։ Եանին անխօս գրկախառնեց նրան։ Երկու ընկերները հասկանում էին միմեանց և խօսքերի կարօտութիւն չէին զգում։

IV

Տայգետի յունաց բանական ամեն օր նորակոչների թարմ զօրախմբեր էին դալիս. ամեն տեղ ազատութեան համար բոլոր կուռքները իրանց ընկերների քաջագործութիւններն էին պատմում։ Կալամատայի առումը մի կայծ էր, որն այրեց վառօդի թելի ծայրը, և հարիւրաւոր զիւղերում հայրենասէրներն ապստամբեցին ատելի թիւրքերի դէմ՝ սպանելով իրանց ցեղային թշնամիներին, նրանց բնակարաններն այրելով և կանանց ու երեխաներին գերի տանելով։ Քիչ զէպքերում միայն թիւրքերը նախապատրաստուած էին, և յոյներին սարսափելի կոտորած էր սպասում, բայց համարեա ամեն տեղ փափկասէր թիւրքերը նիրհում էին, երբ յանկարծ իրանց բոլոր ոճիրների ծանր պատիժը թափուէր իրանց գլխին։ Ի հարկէ՝ յոյների քաջագործութիւնները բարոյական գովելի փառքով չէին պսակուած, նրանց վրէժխնդրութիւնը խիստ էր, բայց արդար, և առհասարակ ստրուկներն իրանց բռնակալների դէմ ապստամբելով երբէք չեն կարող բոլորովին օրինաւոր կերպով վարուել։ Վրէժխնդրութեամբ յագնաւով՝ հայրենասէրների իւրաքանչիւր զօրագունդ գիմում էր դէպի կենտրոններից մէկը—Կալաւրիտա կամ Տայգետ, բայց գլխաւորապէս դէպի վերջինը, ոբովհետեւ այնտեղի զօրքը ղեռնա Պետրօ-բէյի հրամանատարութեան տակ գտնուելով՝ յայտնի անուն էր վաստակել Կալամատայում թիւրքերի դէմ տարած առաջին յաղթութեամբ։

Բայց շուտով հայրենասէրների թիւն այնքան մեծացաւ, և նրանց հետ վարուելն այնքան դժուար էր, որ Նիկողայոսը որոշեց երկրորդ հարուածը տալ թիւրքերին։

Մասննիայում, որտեղ թիւրքերի միակ ամրոցը Կալամատան էր, նրանց ոչինչ չէր մնում անելու, բացի ասպատակութիւններից, իսկ Արկադիայում մի քանի ամրացրած տեղեր կային, որոնց հարկաւոր էր տիրել, նախ քան Տրիպոլիս վրայ արշաւելը։ Դրանցից ամենագլխաւորը՝ Կարիտենան՝ գտնւում էր Ալփէոսի վերեր, մի ուղղաձիգ լեռնագագաթի վրայ։ Սա մի ամրացրած, համարեա բացառապէս թիւրքական քաղաք էր, և

Պետրո-բէյը որոշեց իր պատերազմական գործողութիւնները երկրորդ նպատակակէտն այդ քաղաքն ընտրելու իրաւ՝ վաղուց արդէն ժամանակ էր ամեն կողմից հաւաքուած այս զինուած մարդկանց խմբից, որոնք ոչինչ չէին շինում և պատերազմի մասին ամենափոքր գաղափար անգամ չ'ունէին, կանոնաւոր զօրք կազմակերպելու Ուստի Պետրո-բէյն առաջարկեց Նիկողայոսին գնդի նման մի բան ձևակերպել, որի կենտրոնական մասը կը կազմէին այն մարդիկ, որոնք արդէն եղած էին կռիւ մէջ և Կալամատայի առմանը մասնակցել էին։ Այդ գնդով նա պէտք է յարձակում գործէր Կարիտենայի վրայ և եթէ հնարաւոր էր՝ գրաւել այն։ Յամենայն դէպս եթէ մինչև անգամ յաղթանակը չը տանէին էլ, գնդէ նորակոչ զինուորները կը վարժուէին պատերազմական ձևերին և կարգապահութեանը։ Միևնոյն ժամանակ Պետրո-բէյը իր գլխաւոր բանակատեղին կը տեղափոխէր լեռների խորքը, Արկադիայի դաշտավայրի և Տրիպոլիսի մէջ տեղը, այնպէս որ պարտութիւն կրելիս Նիկողայոսը կարող էր այն կողմը նահանջել։ Իսկ միւս կողմից Պետրո-բէյը հնարաւորութիւն կ'ունենար հետամուտ լինելու, թէ ինչ են շինում թիւրքական ամրոցում։ Բայց նա պարտաւոր էր մի քանի փոքրիկ զօրախմբեր էլ թողնել Արկադիայի և Մեսսենիայի մէջ ընկած լեռնային անցքում, ինչպէս նաև այժմեան բանակի տեղը, այնպէս որ եթէ թիւրքերը մտածէին Կալամատայում զօրք ափ հանել, Մեսսենիայի երկու լեռնային անցքերն էլ գրաւած գտնէին։

Նիկողայոսը հաւանեց այդ ծրագիրը և երկու օրից յետոյ ամենաանփոքր և քիչ վարժուած զինուորների մի գունդ առած՝ ճանապարհ ընկաւ։ Բայց նա դիտմամբ ընտրել էր պատերազմի համար այս բոլորովին անպէտք մարդկանց՝ քաջ գիտենալով, որ յունաց գործի յաղթութեան՝ համար անհրաժեշտ էր նրանցից կանոնաւոր զօրագունդ ստեղծել։ Մի կողմից նա մի այսպիսի փոփոխութիւն հնարաւոր էր համարում, քանի որ նրա զինուորներն արիասիրտ, քաջառողջ մարդիկ էին և կարող էին ամեն տեսակ զրկանքների դիմանալ, իսկ միւս կողմից՝ եթէ որ նրանք առանց որևէ պարապմունքի բանակում մնային, շուտով նրանց մէջ անկարգապահութիւն կը տարածուէր։

Սկզբում մի անգամից նրանց չը վախեցնելու համար Նիկողայոսը թող տուաւ լեռներից ով ինչպէս կաբող էր՝ անցնել և միայն մի տեղ նշանակեց նրանց ժողովուելու այն դաշտավայրում, որտեղ մտադիր էր սկսել նրանց զինուորական կրթութիւնը։ Այնտեղ նրանց պէտք է սպասէր կարաւանը, որը մի քանի ժամ առաջ էր դուրս եկել։

Երկու օր այսպէս ցիրուցան գնալով՝ Նիկողայոսն ու իր

մարդիկ հասան Մեգալոպոլիս, որը գտնւում էր Արկադիայի կանաչապատ դաշտավայրի մէջ։ Այս քաղաքն արդէն յոյների ձեռքին էր, և այն գրաւող երկուհարիւր հոգուց բաղկացած զօրախումբն իսկոյն միացաւ Նիկողայոսի զօրքին։ Այստեղ առաջին անգամ երևան եկաւ այն չարիքը, որը յետոյ այնքան վնասների պատճառ դարձաւ,—այն է՝ կռիւները աւարի համար. բայց Նիկողայոսը բոլորովն զայրոյթով սկսեց յանդիմանել նրանց։

—Ի՞նչ է,—հարցնում էր նրանց,—մի քանի պիաստր վաստակելու համար էք ապստամբել։ Հայրենիքի ազատութեան գործը դուք զոհնւմ էք մի տակառ գինի կամ մի թիւրք ստորկուհի ձեռք գցելու համար...

Յետոյ նա յանձն առաւ բաժանել աւարը և կէսը ետ դրաւ պատերազմական ծախքերը ծածկելու համար, իսկ միւս կէսը, որքան որ հնարաւոր էր, արդարութեամբ բաժանեց բոլոր զինուորների մէջ։

Մեգալոպոլիսից մինչև Կարիտենա չորս ժամուայ ճանապարհ էր. նա կամենում էր այնտեղ հասնել առաւօտ կանուխ, այնպէս որ ոչ ոք չ'իմանար յոյների մօտենալը։ Մեգալոպոլիսեցիներն էլ նրա մարդկանց նման քիչ էին ծանօթ պատերազմական գործին, բայց նրանց լաւ ծանօթ էր շրջակայ երկիրը, և Նիկողայոսը այդ մարդկանցից լրտեսների մի խումբ կազմակերպեց, որը պէտք է առաջ դնար և բռնէր նրանց, որոնք կարող էին լուր տանել Կարիտենային սպառնացող վտանգի մասին։ Այս քաղաքն առնելու միակ միջոցը—Կալամատայի նման յանկարծակի գրաւելն էր։

Կարիտենան էլ Կալամատայի նման կարելի էր մի կողմից միայն առնել, բայց այստեղ ամրոցի պարսպի երկայնութեամբ մի ճանապարհ էր գնում, և յարձակողները կարող էին ամբողջ ճանապարհին պաշարուածների գնդակներին զոհ գնալ։ Այդպէս էլ իսկապէս դուրս եկաւ, և Նիկողայոսը թիւրքերի ձեռքով առաջուց պատրաստուած թակարգն ընկաւ։

Լրտեսների խումբն արեւածագից առաջ ճանապարհ ընկաւ. իսկ մնացած զօրագունքը շուտով պէտք է հետևէր նրան, այնպէս որ կէս գիշերին մօտենար քաղաքին և գիշերն իսկ յարձակում գործէր, բայց եթէ այդ բանն անհնարին լինէր իրագործել, յոյները կը շրջապատէին քաղաքը, որը լուսաբացին իրան պաշարուած կը տեսնէր։ Բայց լրտեսները Նիկողայոսի պատուէրից անցան և այնպէս շտապեցին, որ թիւրքերն իմացան նրանց մօտենալը և մի ճարպիկ պատերազմական խաղ պատրաստեցին հետևեալ օրուայ համար։ Նիկողայոսը կէս գիշերին

հասաւ քաղաքի մօտակայքը և տեսնելով որ ամեն ինչ հանդարտ է, իսկ քաղաքի գոները լաւ ամրացրած, որոշեց մինչև առաւօտ յետաձգել յարձակումը: Թշնամու զիւրքն անձամբ զննելուց յետոյ նա վերադարձաւ իր զօրագնդի մօտ և հրաման տուաւ բանակ գնել: Ամենայնուայի զինուորներին, այն է՝ արգոսցիներին՝ նա տեղաւորեց ճանապարհի վրայ և Ալփէոսի կամրջի մօտ, իսկ անփորձները դրաւեցին հիւսիսային և հարաւային զիւրքերը, որտեղից յարձակում չէր կարելի սպասել: Ինքը Նիկողայոսը տեղաւորուեց այս անփորձ նորակոչներին մէջ, իսկ արգոսցիներին իրանց կամքին թողեց:

Արեգակը բարձրացաւ անամպ երկնքի երեսին և Նիկողայոսը չափ վաղ վերկենալով՝ գնաց նայելու, թէ արդեօք որեւէ շարժում չ'է նկատուում միջնաբերդի մէջ: Բայց սրբան եղաւ նրա զարմանքը, երբ տեսաւ, որ քաղաքի գոները բաց էին և մի քանի թիւրք ծուլութեամբ քշում էին իրանց ջորիները ճանապարհով: Նիկողայոսը միջնաբերդի վրայ յարձակում գործելու համար մի այսպիսի յարմար դէպքի չէր սպասում, ուստի և շտապ վերադառնալով իր զօրագնդի մօտ՝ հրամայեց իսկոյն յարձակուել: Առաջից գնում էին արգոսցիները, յետոյ մեղալուպոլսեցիները, իսկ ամենից վերջը գտնուում էր ինքն իր անփորձ զինուորներով:

Բայց հազիւ էին նրան քաղաքի պարսպին հասել, երբ թիւրքերը գնդակների տարափ տեղացին նրանց վրայ: Պատերազմական գործին անսովոր լինելով՝ յոյները կանգ առան և սկսեցին պատասխանել հրաձգութեանը, բայց դա բոլորովին անխոհեմութիւն էր, քանի որ նրանց հակառակորդները ծածկուած էին պարսպի ետեւ, իսկ իրանք ուղղակի նրանց գնդակների առաջ էին: Բայց արգոսցիները՝ չը նայելով բազմաթիւ կորուստներին, արիւարար շարունակում էին ճանապարհը դէպի բաց դռները: Նրանց հետևում էին նորակոչները, որոնք կրակին անսովոր լինելով, թիւրքերի հրացանների առաջին ձայներից ցնցուեցին և կը փախչէին, եթէ Նիկողայոսն առաջ չը վազէր՝ գոռալով.

— Եկէք ետեիդս, տղերք: Տոյց տանք թիւրքերին մեր ոյժը:

Յոյները շուտով լցին նոսրացած շարքերը և քաջութեամբ հետևեցին Նիկողայոսին, որը հպարտութեամբ նայելով՝ նրանց՝ մտածում էր.

— Ա՛յ, հէնց այս է հարկաւոր սրանց: Սրանք քաջ են և կըրակին շուտ կը վարժուեն:

Այդ միջոցին արգոսցիները հասան դրանը, և հէնց այդ բո-

պէին յանկարծ հինգհարիւր հոգուց բաղկացած մի հեծելազօր
զունդ զուրս թուա միջնաբերդից։ Արգոսցիները կանգ առան
և հրացան արձակեցին թիւրքերի վրայ, բայց չը կարողացան
ձիաւորներին ճնշմանը դիմադրել և ետ վաղեցին։ Տեսնելով այդ
Նիկողայոսը հասկացաւ, որ իր ամբողջ զօրագունը կը ջար-
դուի և ճնշուած սրտով բարձրաձայն գոչեց։

— Ազատուեցէք, տղերք, ով ինչպէս կարող է։

Ակտուեց մի յուսահատ փախուստ, և փախչողներին կրքնկ-
կոխ հալածում էին թիւրք ձիաւորները, որոնք սիրով ջարդում
էին իրանց դժբախտ զոհներին և ատրճանակներ արձակում նը-
րանց վրայ։

Յոյների բախտից ճանապարհին մօտիկ բարձրանում էին
անտառներով ծածկուած լեռներ։ Այնտեղ հետապնդումը դժուա-
րանում էր, և յոյները կարող էին հեշտութեամբ հասնել Վայլ-
տեզա, որտեղ Պետրօ-բէյն ուզում էր բանակ դնել։ Նիկողայո-
սը պատահմամբ սայթաքեց և ոտքը վնասելով՝ ստիպուած ե-
ղաւ ետ մնալ իր զօրագնդերից, իսկ թիւրքերի ձեռքը չ'ընկնե-
լու համար նա սկսեց զգուշութեամբ թագնուել թփերի ու
ծառերի ետեւը։

Լեռան գագաթին հասնելով նա ետ նայեց և տեսաւ, որ
թիւրք հեծելազօրքը անհնարին համարելով այլևս հալածել թըշ-
նամիներին, ամենահանգիստ կերպով քաղաք էր վերադառնում։
Ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր դիակներով, գլխաւորապէս
յոյների, թէպէտ և թիւրքերն էլ կորուստ էին ունեցել, որով-
հետև մի քանի անտէր ձիեր ծուլօրէն արածում էին։ Նիկողա-
յոսը մօտեցաւ զբանցից մէկին և թուա նրա վրայ։ Չիու գը-
լուխը դէպի մացառները դարձնելով՝ նա սկսեց զգուշութեամբ
առաջ գնալ ծառերի միջով և շուտով հասաւ մի անտառային
շաւղի։ Շուրջը նայելով՝ Նիկողայոսն իրանից ոչ հեռու տեսաւ
մի փոքրիկ գիւղ և հեշտութեամբ ճանաչեց, որ դա Սերինան
է, որտեղ ապրում էին նրա կնոջ ազգականները, և որտեղ ինքն
ամուսնացել էր։

Մօտենալով գիւղին՝ նա այն համոզմունքին եկաւ, որ յոյ-
ները հաւանականաբար գիւղի թիւրքերին ոչնչացնելով՝ ձգել
էին տները և Պետրօ-բէյի զօրքին միացել։ Նիկողայոսը սաստիկ
ցանկանում էր տեսնել այն տունը, որտեղից առել էր իր զրթ-
բախտ կնոջը, և այն եկեղեցին, որտեղ պսակուել էր նրա հետ։

Թէ տունը և թէ եկեղեցին բաց էին, և նա տխուր մտած-
մունքներով պատած այցելեց երկու շինութիւնն էլ, թէպէտ
ներկայ րոպէում նրա վշտին միացել էր և այն ուրախալի զը-
գացմունքը, թէ կնոջ ու զստեր վրէժն արդէն լուծւում է։ Նի-

կողայոսը յիշեց իրան համար թանկագին անձերի դիակներն վրայ տուած երգումը և աչքի առաջ ունենալով որ այդ երգումն ական է իրագործուել, նա դոճութիւն տուաւ Աստծուն, որ իրան էր վրիժաւան ընտրել:

Արեգակը մայր էր մտնում, երբ նա նորից ճանապարհ ընկաւ և կէս զիշերին մօտ դուրս եկաւ դէպի գլխաւոր ճանապարհը, որտեղ մի պանդոկ կար. սա այն պանդոկն էր, ուր իջնանել էին Միտսոսն ու Եանին Տրիպոլսից փախչելիս: Պատուհաններից լոյս նկատելով՝ Նիկողայոսը ծածուկ մօտեցաւ դրանցից մէկին և տեսաւ, որ ամբողջ պանդոկը լցուած էր յոյն փախստականներով: Նրանցից մի քանիսը քնած էին, իսկ միւսներին պանդոկապետ Անաստասը հացով ու սուրճով հիւրասիրում էր:

Ձին կապելով՝ Նիկողայոսը ներս մտաւ և իսկոյն մի ծանօթ ձայն լսեց.

— Նիկողայոս մօրեղբայր: Այդ դու ես:

— Ի հարկէ ես եմ, Միտսոս: Բայց դու ինչ կերպով ես այստեղ ընկել:

— Պետքօք է՛ն ինձ այսօր այստեղ ուղարկեց իմանալու համար, թէ քեզ չեն տեսել կամ քո մասին ոչինչ չեն լսել: Ծշմարիտն ասեմ, երբ պատահածը լսեցի, վախեցայ քո վերաբերմամբ:

— Թիւրքերն ինձ այդպէս հեշտ չեն ձեռք գցիլ: Անաստաս, երբէք չեմ մոռանալ, որ դու տեղ տուիր փախստականներին: Իսկ այժմ ինձ էլ սուրճ տուր:

Նիկողայոսը նստեց բազկաթոռին և սուրճը խմելով՝ շարունակեց.

— Չըզիտեմ, Միտսոս, թէ քեզ ինչ են պատմել, բայց ես կը պատմեմ այն, ինչ որ տեսայ: Իմ աչքերի առաջ երբէ պատերազմ չը տեսած մարդկանց մի զօրագունդ հաստատուն կերպով կանգնեց թշնամու կրակի առաջ, և այդ միայն այն պատճառով, որ դրա մէջ էր կայանում նրանց պարտականութիւնը: Նրանցից ոչ մէկը չը փախաւ, մինչև որ ես չը հրամայեցի ատուել:

Միտսոսը քիչ կարմրեց. իսկ շուրջը պառկած յոյներն ըսկսեցին զլուխները բարձրացնել և ականջ դնել Նիկողայոսի խօսքերին. նա շարունակեց.

— Կարծես այժմ էլ աչքերիս առաջ տեսնում եմ, թէ ինչպէս մի կողմից նրանց ճնշում են ձիաւորները, իսկ միւս կողմից գնդակների տարափ է թափւում նրանց վրայ: Ո՛չ. ես երբէք այդպիսի արխասիրտ մարդիկ չեմ տեսել:

Միտոսսը մօտեցաւ կողքին կանգնած մի յոյնի և ձեռքը մեկնելով ասաց.

—Ներիր ինձ: Ես ետ եմ վերցնում խօսքերս:

—Իսկ ինչ էիր ասել, Միտոսս,—հարցրեց Նիկողայոսը:

—Ես ասում էի, թէ նրանք վախճուկներ են, իսկ այժմ տեսնում եմ, որ մեղաւոր եմ նրանց մօտ:

—Աւելորդ է ներողութիւն խնդրելդ,—վրայ բերաւ բարձր բահասակ, լայնաթիկունը յոյնը, որին դարձել էր Միտոսսը,—ինքս էլ քեզ լաւ պատասխան տուի,—ես քեզ անուանեցի սրտախօս:

—Ի հարկէ, և մենք քիչ մնաց կուէինք: Բայց այժմ ընդ միշտ բարեկամներ ենք: Սակայն, Նիկողայոս մօրեղբայր, ինչո՞ւ ես կաղում և կաղալով ինչպէս մինչև այստեղ հասար:

—Ես մի գեղեցիկ թիւրքական ձիով եկայ:

Շրջապատողներին հարցուփորձ անելով՝ Նիկողայոսն իմացաւ, որ դրանք վերջին փախստականներն էին և նրանց մէջ վիրաւորներ չըկային, որոնց մի մասը գերի էր ընկել թիւրքերի ձեռքը, իսկ միւսը ջորիներով բանակն էր ուղարկուած: Նիկողայոսի հաշիւն նայելով նա երեք հարիւր հոգի էր կորցրել, բայց եթէ որ իր զինուորներին չը հրամայէր փախչելով աղատուել, այն ժամանակ այդ կորուստը հինգ անգամ աւելի կը լինէր:

—Է՛հ, Միտոսս, իսկ դո՞ւ երբ վերադարձար և ինչ արիր նաւը,—հարցրեց նա երիտասարդին:

—Մենք Տայգետ գնալուցդ երեք օր յետոյ վերադարձանք, իսկ նաւն այլևս գոյութիւն չուէի:

—Պատմիր ինձ բոլորը մանրամասնօրէն:

Միտոսսի պատմութիւնը բոլորը համակրութեամբ լսեցին, և երբ նա աւարտեց, Նիկողայոսն ասաց ժպտալով.

—Կեցցե՛ս, դու իմ պարծանքն ես: Սակայն, տղերք, շուտով կը լուսանայ, ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու:

Քառորդ ժամ յետոյ նրանք ճանապարհ ընկան և մի ժամ անցած հասան այն ամրոցին, որը շինել էր Պետրօ-բէյը լեռնադագաթի վրայ: Հեռուից նրանց տեսնելով՝ Պետրօ-բէյն ընդառաջ եկաւ և գոչեց Նիկողայոսին.

—Է՛հ, փառք Աստուծոյ, որ դու վերադարձար. նշանակում է խայտառակութիւն չը կայ:

—Ճշմարիտ ես ասում: Եթէ խայտառակութիւն լինէր, ես չէի վերադառնալ: Մեր քաջերը առիւծի նման էին կուռւմ, իսկ եթէ մէկը մի բանում մեղաւոր է, այդ ես եմ միայն:

Եւ նա պատմեց բոլոր պատահածը:

—Մեր քաջերը փառքով ծածկել են իրանց անունը, իսկ դու փախչելու հրամանը տալով՝ բոլորից առելի արխաբար ես վարուել:

—Ես յիմար կը լինէի, եթէ այդ հրամանը չը տայի,—պատասխանեց Նիկողայոսը ծիծաղելով:

V

Վայտեղա եկած օրից Պետրո-բէյը գիշեր-ցերեկ հանգըստութիւն չ'ունէր և տենդային արագութեամբ ամրացնում էր այն լեռնաճիւղի գաղաթի վրայ իր գրաւած դիրքը, որ ուղղաձիգ իջնում էր դէպի ներքին հովիտը: Այս դիրքը կրկնապատիկ յարմարութիւն ունէր. թիւրք հեծելազօրքը չէր կարող այստեղ յարձակուել նրանց վրայ, այստեղ դժուար էր պաշարելու համար բարձրացնել մեծամեծ թնդանօթները: Բացի դրանից Վայտեղան գրաւելով Պետրո-բէյը Տրիպոլիսը կտրում էր Կալամատայից, ուր թիւրքերն ամենայն հաւանականութեամբ գօրքեր կ'ուղարկէին:

Տրիպոլիսն ընկած էր դէպի հիւսիս-արեւելք ութ մղոն հեռաւորութեան վրայ, և անհրաժեշտ էր որքան կարելի էր շատ ամրացնել Վայտեղան: Ամրոցի պաշտպանողական մասերը շինելու համար Պետրո-բէյը հրամայեց թիւրքական գիւղերի աները քանդել, իսկ յոյները տեղաւորուեցին ձողերից և ցախերից շինուած վրանների մէջ, տեղ-տեղ երևում էին մեծամեծ քարեր, բիւզանդական սիւնների բեկորներ, առիւծի գլուխներ քանդակագործուած վենետիկեան սիւնների վերնաքարեր, աղիւսներ, ծիրանաքարի (պորփիւր) կտորներ... բայց չը նայելով նիւթի զանազանակերպութեանը՝ պարիսպները ցարժը էին ու հաստ, և ինչպէս Պետրո-բէյն ասում էր, նրանց մի հիմնաւոր ամրութիւն էր հարկաւոր և ոչ թէ հարեմի համար մի գեղեցիկ շինութիւն:

Ամրոցի ներսը բացի զինուորների վրաններից երևում էին միայն երկու տուն—ղէնքի և ազմամթերքի համար: Ինչպէս միշտ, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը բնակւում էին զինուորների վրանների նման տնակների մէջ: Զորիներն ու ոչխարների հօտերը գիշերները պահւում էին փարախներում, բանակից դէպի հարաւ, իսկ ցերեկն ուղեկից գօրքի հսկողութեան տակ արածում լեռների լանջին: Պաշարն առատ էր, և մարդիկ գոհ էին երևում, որովհետեւ աւարը շատ էր:

Տասն օր էլ անցաւ, և ապրիլի վերջին ամրոցի շինութիւնն աւարտուեց: Այն ժամանակ Պետրո-բէյը վաղուց ար-

դէն իր կազմած ծրագրի համեմատ սկսեց դիշեր-ցերեկ յար-
ձակումներ գործել Տրիպոլսի չրջապատ գիւղերի վրայ, որոնց
միջոցին վերջիններս կրակի էին մատնւում, տղամարդիկ, կա-
նայք և երեխաները—մահուան, իսկ կայքը—աւարի: Ի հարկէ՝
այդպիսի գործողութիւնները մեծ վտառքի չէին արժանացնում
յոյներին, բայց դրանք մտնում էին ասպատակութեան ընդհա-
նուր ծրագրի մէջ) և յոյները կարծում էին, թէ այդպիսի գոր-
ծողութիւնների չնորհիւ միայն կարող էին հայրենիքի ազա-
տութիւնը ձեռք բերել: Ինչ վերաբերում է նրանց ունեցած կո-
րուստներին,—դրանք կարելի էր մատնելով հաշուել, որովհե-
տե թիւրքերը շատ սակաւ էին ընդդիմութիւն ցոյց տալիս: Մի
քանի օրում Տրիպոլսի չրջակայ փոքրիկ սպիտակ գիւղերը ծը-
խացող աւերակներ էին ներկայացնում:

Պետրո-բէյը մի ուրիշ բանակատեղի էլ շինեց լեռների մէջ,
Տրիպոլսից դէպի արևելք, այս քաղաքի և այն դաշտավայրի
միջև ընկած ճանապարհը պահպանելու համար, որտեղ Արգոսն
ու Նաւալիան էին գտնւում: Յոյներն արդէն ընդհարում ունե-
ցել էին Նաւալիայից դուրս եկած թիւրք զինուորների հետ:
Առաջինները հարիւր մարդ կորցրին, իսկ թիւրքերի կորուստը
կրկնապատիկ էր, որովհետեւ ծանրաշարժ, հաստափոր թիւրքերն
անկարող էին դիմադրել թեթևաշարժ լեռնաբնակների անվե-
հերութեանը: Այս անգամ յոյները թակարդ էին պատրաստել
թիւրքերի համար և ճանապարհի երկու կողմի մացառների մէջ
պահուելով՝ միանգամից կատաղի կրակ թափեցին ճանապարհից
անցնող զնդերի վրայ: Թիւրքերը հեծեւազօրք ունէին, որը պա-
կասում էր յոյներին, բայց նա անօգուտ էր լեռնոտ և անտառա-
խիտ տեղերում: Երբ թիւրքերի չփոթմունքն անցաւ, սկսեցին
յոյներին դուրս վանել մացառների միջից, իսկ վերջին-
ներս կարողով ետ նահանջեցին: Այս ասպատակութիւնները հան-
գիստ չէին տալիս թիւրքերին, որոնց թւում էր, թէ ուրուա-
կանների հետ գործ ունեն: Թէպէտ պատերազմի սկզբում թիւր-
քերը յոյներից բազմաթիւ էին, բայց իւրաքանչիւր ընդհարու-
մից յետոյ առաջինների թիւը պակասում էր, իսկ վերջինները
շարունակ բազմանում էին թարմ օժանդակիչ զօրքերով: Եթէ
որ Յունաստանի ազատութեան պատերազմի այս չրջանում
Պետրո-բէյը մի հարթ տեղ բացարձակ կռիւ դուրս գար, ամե-
նայն հաւանականութեամբ յունաց զօրքը բոլորովին կ'ոչնչա-
նար, ուստի և նրա ընտրած պատերազմի այս ձևը պատիւ էր
բերում Պետրո-բէյին, թէպէտ ինքն անձամբ հակառակ էր դը-
րան: Բայց յոյներն օրէցօր փորձառութիւն և հմտութիւն էին

ձեռք բերում զինուորական գործի մէջ, իսկ թիւրքերը պատե-
րազմի այսպիսի եղանակի շնորհիւ անկարող էին գործի դնել
իրանց հեծելազօրն ու թնդանօթածիզ զօրքը, որոնք նրանց գըլ-
խաւոր ոյժն էին կազմում:

Սակայն հիւսիսային մասում գործերն այնքան յաջող չէին
գընում: Հերմանը, որն իսկապէս Կալաւրիտայի զօրքի առաջ-
նորդն էր, այնքան խոհեմ չը գտնուեց, որպէս Վալլտեզայի իր
զինակից ընկերն էր, և համարձակուելով Պատրասի միջնաբեր-
դի վրայ յարձակուել՝ պարտութիւն կրեց: Նրա զօրագունդն էլ
թակարդի մէջ ընկաւ և հեծելազօրի յարձակման ենթարկուեց,
բայն նա չ'ուզեց Նիկողայոսի նման փախչելով ազատուել, այլ
որոշեց զինադրութեամբ առնել ամրոցը: Թիւրքերի մի հեծելա-
զօր գունդ անցաւ նրանց քամակը և ճանապարհը կտրեց: Յոյ-
ներն առիւծի նման էին կուռում և իրանց համար ճանապարհ
բաց արին, բայց նրանց կորուստը թիւրքերի համեմատութեամբ
ահագին էր և նրանք ոչ մի օգուտ չ'ունեցան, քանի որ Պատ-
րասի միջնաբերդը թշնամու ձեռքը մնաց:

Այդ աղէտի լուրը Վալլտեզա հասաւ մայիսի 5-ին. միև-
նոյն ժամանակ այնտեղ տեղեկութիւն ստացուեց, թէ հինգհա-
րիւր ձիաւորներից և հազարհինգհարիւր հետևակներից բաղկա-
ցած թիւրքական մի գունդ Կորնթոսի ծովածոցի ուղղութեամբ
գնացել էր գէպի արևելք: Այդ գունդը գտնուում էր Ահմէդ-բէյ
անունով մի շնորհալի թիւրք սպայի հրամանատրութեան տակ:
Մի քանի օր յետոյ թիւրքերը հասան Արգոս, իսկ յետոյ, մինչ-
դեռ նրանց առաջապահ գունդը յոյների հետ հրացանածգու-
թեան էր բռնուած, ամբողջ զօրագունդը հանգիստ կերպով ան-
ցաւ գէպի Տրիպոլիս, ուր հասաւ միևնոյն օրուայ երեկոյան:
Այդ շարժումը շատ ճարպիկ և համարձակ կերպով կատարուեց,
ուստի և Պետրօ-բէյն օրէցօր սպասում էր, թէ իր զօրքի վրայ
յարձակում կը լինի:

Ահմէդ-բէյը Տրիպոլիսն աւելի ևս ողորմելի դրութեան մէջ
գտաւ, քան թէ յոյները ենթադրում էին: Վերջիններիս մշտա-
կան ասպատակութիւնների շնորհիւ Տրիպոլիսը զրկուել էր պա-
շարի ներմուծութիւնից, և ընդհակառակը՝ նրանց այրած ու ա-
ւերած գիւղերի բաղմաթիւ փախստականներով ընակիչների
թիւն աւելացել էր: Ակներև էր, որ նախ և առաջ անհրաժեշտ
էր վերականգնել Մեսսենայի հաղորդակցութիւնը, քանի որ
Արգոսի դաշտավայրը ասպատակւած յոյների զօրախմբերով բռ-
նուած էր: Ծշմարիտ է, Նաւպլիոն դեռ ևս թիւրքերի ձեռքին
էր, բայց դաշտավայրը գրաւող յոյներն այդ քաղաքն էլ կտրել
էին երկրի նեղքին մասից, և նորերս կազմակերպուած յունա-

կան նաւատորմիցը ծովային ումրակածութեան նման մի բան էր կատարում, այնպէս որ պաշարի ներմուծութիւնը շատ դժուարացել էր: Չը գիտենալով որ Պետրո-բէյը պահակախմբեր է դրել Տայգեաթի վրայ, Կալամատայի և Արկադիայի միջև, Ահմէդ-բէյը որոշեց Վալլտեզայի վրայ մի յաջող յարձակում գործելով՝ Մետսենայի և ծովի հետ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն բանալ:

Սյդ յարձակումը կատարուեց մայիսի 24-ին, առաւօտ կանուխ: Լուսադիմին Վալլտեզայի պարսպի վրայից նկատեցին, որ Տրիպոլիի հարաւային դռնից դուրս էր գալիս մի հեծեկազոր գունդ, իսկ նրա ետեւից ձգւում էր հետևակ զօրքը: Քառորդ ժամ յետոյ ամբողջ բանակը ոտքի վրայ էր: Պետրո-բէյը ձորահովտի հակառակ կողմում գտնուած պահակախմբին նշաններ տալու եղանակը որոշեց, բայց ինքը սչ մի նշան չը տուաւ նրան, որովհետև Սահմէդը կարող էր հանդիպել այն լեռնային անցքը պահպանող պահակախմբին, որտեղից ճանապարհն անցնում էր դէպի Արգոս:

Տուրա գիշերուան յաջորդեց պարզ առաւօտը, և դռնից դուրս եկած զօրքերը որոշակի երևում էին իրանց երկու թրնդանօթներով: Նրկողայոսը իր գեղիցիկ հեռագիտակով, որը ինչ որ ծառայութեան համար ընծայ էր ստացել մի անգլիացի նաւաւարից, Պետրո-բէյի հետ ուշի-ուշով դիտում էր թշնամու շարժումները:

— Ես հասկանում եմ, թէ նրանք ինչ են կամենում—ասաց Նիկողայոսն՝ իր ընկերին դառնալով.— նրանք ուզում են խաբելով մեզ և ձորահովտի միւս կողմը կանգնած մեր պահակախումբը՝ դուրս կոչել դէպի դաշտավայրը, բայց ես կարծում եմ, որ մեզ համար լաւ է տանը մնալ: Ես ամենեւին ցանկութիւն չ'ունեմ նրանց հեծեկազօրքին և երկու մահաբեր թնդանօթին հանդիպելու: Շտապելու ոչինչ չը կայ: Գնանք և հանդիստ նախաճաշենք:

Նա հրամայեց հանգստանալու նշան տալ, և Պետրո-բէյը զինուորներին ասաց, որ լաւ ուտեն, քանի որ այդ օրը ճաշ լինելու չէր:

— Բայց դրա փոխարէն լաւ ընթրիք կ'ունենանք,—ասաց նա՝ ցոյց տալով մօտեցող թշնամուն:

Մի քանի բոսթէյ յետոյ հարիւրաւոր կրակներ վառուեցին, որոնց վրայ յոյներն սկսեցին սուրճ եփել, իսկ պարսպների վրայ մնացին երկու թէ երեք պահապաններ, որոնց Պետրո-բէյը հրամայեց տեղեկութիւն տալ իրան, երբ թշնամու զօրագունդը կը դառնայ դէպի արևմուտք—Վալլտեզայի վրայ, կամ արևելք—դէպի լեռների հակառակ կողմն ընկած պահակատեղին: Բայց

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը դեռ նախաճաշի չէին նստած, երբ մի լրաբեր մօտեցաւ նրան և յայտնեց, թէ հովտի միւս կողմի պահակախումբը նշան է տալիս:

— Ես նշան տուողներին խմբից չեմ, բարեկամ, — պատասխանեց Պետրո-բէյը՝ նախաճաշը շարունակելով, — թող նշանները թարգմանեն և հաղորդեն ինձ: Էլ սուրճ չեմ ուզում, Նիկողայոս: Սա այսօր ինձ աւելի համեղ է թւում:

Երկու բոպէ անցած՝ նշան տուողների խմբից հաղորդեցին, թէ պահակախումբը հրամաններ է խնդրում:

— Մնացէք ձեր տեղը, — թելադրեց Պետրո-բէյը պատասխանելու, — և ուշադրութեամբ նայեցէք, թէ թիւրքերին օժանդակիչ զօրքեր չեն գալիս արդեօք Արգոսից: Եթէ իրօք այդպիսի բան կը տեսնէք, իսկոյն խմաց տուէք: Երբ Տրիպոլսից դուրս եկած զօրքերը յարձակուեն ձեզ վրայ, դուք ետ նահանջեցէք և որքան կարելի է առաջ քաշեցէք նրանց, մինչև մենք ձեզ համար կուենք: Աղօթեցէք մեզ համար:

Նախաճաշը վերջացնելուց յետոյ Նիկողայոսը դարձաւ Պետրո-բէյին.

— Դէհ, այժմ խօսենք:

Անցաւ մի ժամ էլ, և մի նոր լրաբեր եկաւ տեղեկութիւն բերելով, թէ թիւրք զօրքերն ուղղակի Վայտեղայի վրայ են գալիս:

Պետրո-բէյը վեր թռաւ և բարձր ձայնով հրամայեց.

— Բոլորն իրանց տեղերը, պարսպի ետեւ: Չը համարձակուէք առանց հրամանի հրացան արձակել: Եանի, իմ հրամանները հաղորդիր բոլոր վաշտապետներին:

Բոլոր պատերի մէջ հրացանների համար ծակեր էին բացուած, և զրանցից իւրաքանչիւրի առաջ չորս հողի կանգնեցին, որոնցից երկուսը հրացան էին արձակում, իսկ երկուսը լցնում էին հրացանները: Պրսից պարիսպներն ինն ոտնաչափ բարձրութիւն ունէին, իսկ ներսից հինգ ոտնաչափից աւելի չէին, որովհետեւ սարի լանջին էին գտնուում:

Պետրո-բէյը տեղաւորուեց պարսպի վրայ, դրան վերեր, որտեղից նա կարող էր թշնամու շարժումներին հետեւել: Նա հեռուից նկատեց, որ թիւրքական հետակ զօրքը բաժանուեց երկու խմբի, որոնցից մէկը դիմեց դէպի ձորահովտի միւս կողմի պահակախումբը, իսկ միւսը գալիս էր ուղղակի Վայտեղայի վրայ: Հեծելազօրքը հետևում էր երկրորդ զօրախմբին, բայց երբ լեռնային ճանապարհը հետզհետէ ուղղաձիգ դարձաւ, կանգ առաւ: Երևում էր, որ թիւրքերը դիտաւորութիւն ունէին իրանց առաջին զօրաբաժնով յոյներին դուրս հրաւիրել դէպի գաշտա-

վայրը, իսկ հեծելազորների դուռնդը, որ կանգնած էր վայրտե-
զայի տակ, թոյլ չէր տալ նրանց օգնութիւն ուղարկելու Պետ-
րո-բէյը գոհ էր թիւրքերի այս դիտաւորութիւնից, թէպէտ նա
գիտէր, որ վայրտեզայի վրայ եկող զօրաբաժնի մէջ կային ալ-
բանացի վարձկաններ, որոնք յայտնի էին իրանց քաջութեամբ
ու գաղանաբարոյութեամբ:

Յոյները, որոնք չորս հոգուց բաղկացած խմբակների էին
վերածուել, բաժանուում էին մի քանի հարիւրեակների, իւրաքան-
չիւրը մի վաշտապետի հրամանատարութեան տակ, իսկ պարբա-
նների վրայ ընդամենը երկուհազար հոգի կային: Մնացածներից
յիսուներ զբաղուած էին զէնքեր և ռազմամթերք բաժանելով,
հարիւր հոգի պահեստի ոյժն էին կազմում, իսկ մնացած հինգ
հարիւրը Նիկողայոսի հրամանատարութեան տակ՝ հրացանները
ձեռներին կանգնած էին բանակի մէջտեղում: Պետրո-բէյի և
Նիկողայոսի կազմած նախազօր համաձայն սրանք դեռ գործ
չ'ունէին, ուստի և Նիկողայոսը թոյլ տուաւ ցրուել, բայց այն
պայմանով, որ հեռու չը գնային և առաջին իսկ հարկաւոր եղած
դէպքում ժողովուէին: Միտոսը Նիկողայոսի մօտ էր, իսկ Եա-
մանները բանակի զանազան կողմերը տանկոււ:

Անցաւ մի ժամ, երբ բարձրութեան վրայ վայրտեզայից
հինգհարիւր քայլ հեռու երևացել էր ալբանական հետևակ զօր-
քը, բայց և այնպէս յունաց բանակում ամեն ինչ խաղաղ և
հանդիստ էր: Ինչպէս երևում էր, թշնամին ուզում էր յարձա-
կում գործել յունաց ամրութեան վրայ՝ չը գիտենալով, թէ որ-
քան զօրեղ էր նա: Թիւրքական զօրքի շարքում արդէն յարձակ-
ման հրամաններ էին լսւում, իսկ յոյներն առաջուայ նման ան-
շարժ էին, միայն Եանին մօտ վազեց Նիկողայոսին և հաղոր-
դեց նրան Պետրո-բէյի հրամանը—պատրաստ լինել: Յունաց
բանակից քառորդ միոն հեռու ալբանացիները կանգ առան մի
փոսի մէջ: Երկու մղոն հեռու պապղում էին թիւրք հեծելազօրի
զէնքերը, հեռուն՝ արեւելքում սև կէտերի նման երևում էին
այն զօրքերը, որոնք գնում էին քամակից խփելու:

Յոյների նեարդերը վերին աստիճանի լարուած էին: Նը-
րանք գիտէին, որ մի քանի ըրպէից յետոյ անտեսանելի թշնա-
մին կրակ կը տայ, և ցաւալի սրտով սպասում էին այդ վայրկե-
սին: Իրաքանչիւրն առանձին կերպով էր արտայայտում այդ
անհանգստութիւնը: Եանին Պետրո-բէյի մօտ կանգնած՝ ցած
ձայնով նդովում էր թիւրքերին, և նրա դէմքը խաչխաչի գոյն էր
ստացել: մեզալուպոլսեցի մի երիտասարդ զինուոր կեղծ ծիծաղ
էր բարձրացրել, որը չ'ընդհատեց մինչև անգամ և այն ժամա-

նակ, երբ ենթասպան խփեց նրա ականջին. Միտսոսը Նիկողայոսի մօտից ոչ մի քայլ չը հեռանալով՝ գինեգործների երգն էր շուտացնում. հայր Անդրէասը, որը խնդրել էր թոյլ տալ իրան գոնէ գինուորնների համար հրացաններ լցնելու, «Զքեզ Աստուած զովարանեմք»-ն էր երգում կիսաձայն. Նիկողայոսն անխօս պստղացնում էր աչքերը, իսկ մեծամասնութիւնն անհամբերութեամբ գնում-գալիս էր: Միմիայն Պետրո-բէյը բոլորովին հանգիստ էր և այդ գուցէ այն պատճառով, որ նա պարտաւոր էր բոլորի մասին մտածել:

Վերջապէս լերան ետևից երեացին թիւրքերը երկու խմբի բաժանուած: Պետրո-բէյը մի հայեացք գցեց նրանց վրայ և Եանիին դռնալով ասաց շտապով.

—Նրանք միանգամից այս և հակառակ կողմի դռների վերայ կը յարձակուեն: Որքան կարելի է շուտ վազիր այնտեղ և ինքդ սկսիր հրացանաձգութիւնը: Հրամայելու եղանակը քեզ յայտնի է:

Եանին քանակի միջով վազեց դէպի միւս կողմը և այնտեղի դրանը մօտենալով՝ հրացանների ձայն լսեց այն կողմից, որտեղ Պետրո-բէյն էր: Իրաւ, ալքանացիները միանգամից յարձակում գործեցին թէ այս և թէ այն դռների վրայ, բայց բաւական ժամանակ անցաւ, մինչև նրանք երեացին այն դիրքի առաջ, որը յանձնուած էր Եանիի պաշտպանութեանը: Երբ նրանք վաթսուս քայլ միայն հեռու էին պարսպից, և արդէն կարելի էր դէմքերը որոշել, Եանին հրամայեց.

—Խփիր...

Յոյների առաջին միանուազ հարուածն անաջող էր, քանի որ գնդակների մեծ մասն ալքանացիների գլխի վրայից անցաւ. երկրորդն ու երրորդը աւելի աջողակ էին: Այս բանն արգելք չ'եղաւ յարձակուողների մեծամասնութեան առաջուայ նման մօտենալուն, իսկ մի աննշան խումբ կանդ առնելով լերան վրայ՝ հրացանաձգութեամբ պատասխանեց, որը սակայն յոյների համար անշնաս էր, որովհետեւ պարիսպը պաշտպանում էր նրանց:

Այդ միջոցին երկու դռների մէջ՝ կենտրոնում կանգնած յոյներն անգործ էին, բայց չ'անցաւ մի քանի րոպէ, որ նրանք էլ հարկաւորուեցին Պետրո-բէյին, և սա հրաման ուղարկեց շարուել առաջին դրան ետևը, որը նրա հաշուով կարող էր չը դիմանալ թշնամու ճնշմանը: Նիկողայոսը նոյնն արաւ և երկրորդ դրան վերաբերմամբ: Ընդ սմին թէ այստեղ և թէ այնտեղ մարդկանց առաջին շարքերը ծունկ էին չորել:

Պետրո-բէյի դիրքի առաջ ալքանացիների երկալուց հինգ

րուպէ էլ չէր անցել, երբ դուռը շառաչմամբ բացուեց, և թիւր-
քերը ներս ընկան ամբողջ. բայց գնդակների մի տարափ թա-
փուեց նրանց վրայ, և նրանք ի փախուստ դարձան: Այն ժա-
մանակ Նիկողայոսը տեսաւ, որ գործելու վայրկեանը հասել է:
Նա իր զօրախումբը երկու մասի բաժանեց և շտապով առաջ
շարժեց գէպի բաց դուռը. մի մասը նա փախչող թիւրքերի ետևից
գցեց, իսկ միւսն ուղարկեց երկրորդ դրան վրայ յարձակուող
ալբանացիների քամակից խփելու:

Այս ամենը տեսնելով՝ Եանին դադարեցրեց հրացանաձը-
գութիւնը և Պետրոս-բէյի հրամանով բաց արաւ իր դուռն ու
մի համարձակ յարձակում գործեց: Շրջապատող ալբանա-
ցիները սարսեցին և փախան: Շուտով լեռնային զառիվայրերը
ծածկուեցին փախչողներով, որոնց հետ մենամարտում էին
նրանց ետևից հասած հալածողները: Թիւրքական պահեստի
զօրքերը ոչ մի օգնութիւն չէին կարող հասցնել, որովհետև նը-
րանք ստիպուած պէտք է լինէին միևնոյն ժամանակ իրանց
մարդկանց վրայ հրացան արձակել:

Երկար տեղեց հալածանքն ու մուշտակութիւնը: Սկզբում ալ-
բանացիները յոյներից բազմաթիւ էին, բայց կրած կորուստնե-
րի շնորհիւ նրանց թիւն էլ պակասեց:

Ընդհանուր իրարանցման ժամանակ Միտոսը հանդիպեց
Եանին, և այդ իսկ րուպէին նրանց գէտ ելաւ մի բարձրահա-
սակ, թաւամազ ալբանացի՝ սուրը բարձրացրած: Վայրենի կա-
տուռի նման Միտոսը յարձակուեց նրա վրայ և իր կարճ դա-
շոյնով խփեց ուղղակի նրա երեսին: Սուրը ցած ընկաւ ալբա-
նացու ձեռքից, և նա փռուեց գետին:

— Է՛, այժմ քո հարազատ մայրն էլ չի ճանաչիլ քեզ, —
բացագանչեց Միտոսը՝ նայելով իր թշնամու արիւնաթաթախ
երեսին:

Յոյները և թիւրքերն այժմ գէմառդէմ կուում էին: Եանին
աջ ու ձախ խփում էր հրացանի կոթով, իսկ Միտոսը շարու-
նակում էր իր գործը դաշոյնով:

— Այդ ինչ է, Միտոսո՛ս, — հարցրեց վերջապէս Եանին. —
քո գլուխն ամբողջապէս արիւնով է ծածկուած: Խօս չես վի-
րաւորուել:

Իրաւ, Միտոսոսի սև դանդուրները ծածկուած էին արեան
կաթիլներով, և նրանց մէջ երևում էր մի փոքրիկ վէրք, որի
վրայ նա ուշադրութիւն չէր դարձնում: Եանին իր շապկից մի
կտոր կտրեց և կապեց ընկերի գլուխը, իսկ յետոյ նրանք նո-
րից մօտան կուռի մէջ: Թէպէտ յաղթութիւնը յայտնի կերպով
յոյների կողմն էր, բայց ալբանացիներն էլ ժայռերին յենուե-
ցաւին, 1903.

լով՝ աշխատում էին զօրեղ ընդդիմութիւն ցոյց տալ: Կարծելով՝ որ թշնամին կարող է ոյժերը հաւաքել և նորից յարձակում գործել դրան վրայ՝ Պետրօ-բէյն իր մարդկանցից մի քանի հարիւր հօգի ետ տարաւ, իսկ մնացածներին հրամայեց դադարեցնել հալածանքը, որ չը լինի թէ պատահեն ներքեր կանգնած թիւրքական հեծալազօր գնդին:

Իրաւ, ալբանացիները ետ քաշուեցին դէպի իրանց հեծելազօր գունդը և այնտեղ սկսեցին հանգստանալ՝ յայտնի նպատակ ունենալով կրկնել յարձակումը: Երկու ժամ յետոյ նորից սկսեցին դէպի առաջ շարժուել և այս անգամ հեծելազօր գունդը՝ ինչքան որ այս լեռնոտ տեղը թոյլ էր տալիս՝ շատ մօտիկից հետևում էր նրանց:

Պետրօ-բէյը դիտէր, թէ ինչ է հարկաւոր իրան անել, բայց չէր վստահանում: Նրան հրապուրում էր այն միտքը, թէ պէտք էր կտրել թիւրքերի ճանապարհը դէպի հեռուն թողած պաշարի կարաւանը. բայց վախենում էր, թէ այդ նպատակի համար բաւականաչափ զօրախումբ ուղարկելով՝ իր բանակի պաշտպանութիւնը կը թուլացնէր: Բացի դրանից՝ Նիկողայոսն էլ սաստիկ դէմ էր այդ ծրագրին. նրա կարծիքով ոչ մի բան հարկաւոր չէր վտանգի տակ դնել և ոչ մի աւար չէր կարող հաւասարուել իրանց զիջքի պաշտպանութեանը: Վերջապէս որքան էլ յաջող լինի թշնամու քամակից յարձակում գործելու եղանակը, նրա լրտեսները կարող էին նկատել յոյների խորմանկութիւնը և թիւրք զօրապետներին տեղեկութիւն տալով՝ ամբողջ գործը փչացնել:

Երեք ժամուայ ընթացքում ալբանացիները չորս անգամ յարձակում գործեցին թէ այս և թէ այն դռների վրայ, բայց ամեն ագամ էլ մերթ յոյների յարձակումների, մերթ պարըսպների վրայից նրանց միահամուռ հրացանածգութեան շնորհիւ ստիպուած էին նահանջել: Վերջապէս երբ արեգակն սկսեց թեքուել դէպի արևմուտք, հնչեց կոիւր գաղարեցնելու նշանը, և թիւրքերն շտապով ետ քաշուեցին դէպի իրանց հեծելազօր գունդը: Այստեղ Նիկողայոսի կարծիքով հասել էր և այն շրջապատոյտ շարժման բուլէն, որ Պետրօ-բէյը ցանկանում էր անյարմար ժամանակ կատարել: Նա վեր առաւ մայնեցիներից հարիւր հօգի և նրանց հետ դիմեց թշնամու առաջը կտրելու, իսկ Պետրօ-բէյը իր բոլոր ոյժերով շարժուեց նահանջող թշնամու ետեից: Ահմէդ-բէյն ուրախանում էր և մխիթարւում՝ այն յուսով, թէ յոյներն այնուամենայնիւ թակարդը կ'ընկնեն և թիւրքերին հալածելուց յափշտակուած՝ աննկատելի կերպով իր հեծելազօրքի դռնը կը գաղտնան:

Սակայն յոյները կրկին երկու կողմից յարձակուեցին թիւրքերի վրայ և գնդակների տարափ տեղացին: Տեսնելով որ Նիկողայոսի զօրախումբը իր քամակից խփեց և կարող էր պաշապարհանել խլել, Ահմէդն սկզբում կամենում էր հեծեալազօրքն ուղարկել ազատելու այն, բայց յետոյ մտադրութիւնը փոխեց և աւելի լաւ համարեց հեծեալազօրքի ոյժը իր անձնական պաշտպանութեան համար գործադրել: Ուստի պաշարը զոհելով՝ նա հեծեալազօրքն առաջ շարժեց դէպի իրան հալածող յոյները:

— Տրուեցէք և ետ նահանջեցէք, — հրամայեց Պետրօ-բէյը:

Եւ երբ թիւրքական հեծեալազօրը հասաւ աջնտեղին, որտեղ յոյներն էին գտնուում, իր առաջ թշնամի չը տեսաւ: — Երանք ցրուել էին զանազան կողմեր:

Մի անգամ էլ թիւրքերն սկսեցին նահանջել, և յոյները վերադառնալով՝ ստուարացրին իրանց շարքերը և շարունակեցին հալածել: Սակայն այս բանը երկար չը տևեց, քանի որ արդէն մութը կոխում էր: Այն ժամանակ իր հերթին Պետրօ-բէյն էլ հրամայեց կռիւը դադարեցնելու նշան տալ, և յոյները կարգով դիմեցին դէպի իրանց բանակատեղին: Ծանապարհին նրանք բարձր ձայնով երգում էին կլեֆտներ ի երգը, որն այնուհետև ապստամբութեան հիմնը դարձաւ:

VI

Պետրօ-բէյն շտապով օգտուեց տարած յաղթութիւնից: Այժմ ականքն էր, որ յոյներն այլևս երկիւղ կրելու ոչինչ չ'ունէին Տրիպոլսում կենտրոնացած թիւրքական ոյժերի հետ ընդհարուելուց: Սակայն եթէ թիւրքերը չը կարողացան յոյներին դուրս վանել իրանց լեռնային զօրեղ դիրքից, միւս կողմից յոյներն էլ անկարող էին դիմադրել թիւրքերին դաշտավայրի վրայ, որտեղ հեծեալազօրը կարող էր գործել: Բայց յոյներին վալյտեղայի վրայ մնալն էլ անկարելի էր, որովհետև ոյժերը հետզհետէ աւելանում էին զանազան կողմերից եկող նորանոր զօրաբաժիններով, և կարելի էր զգացուում մի նոր օղակ ևս ստեղծելու այն երկաթէ շղթայի մէջ, որը վերջիվերջոյ պէտք է ամեն կողմից չըջապատէր Տրիպոլիսը:

Այդ քաղաքից դէպի արևմուտք, նրա պարիսպներից հրացանի մի հարուածի հետաւորութեան վրայ երեք ուղղածիգ լեռնաթեւեր կային, որոնք յայտնի էին «Տրիկորֆոս» անունով: Այս երեք գագաթները մի բարձրաւանդակով միացած էին միմեանց հետ. Պետրօ-բէյը մտածեց այդտեղ մի նոր ամուր դիրք ստեղծել: Գործն շտապով առաջ գնաց, և թիւրքերը չէին

խանգարում այդ նոր ամբողջիւնները շինելուն: Այդպիսով յունիսի սկզբին Վայլտեղայի բերդապահ զօրքը բաժանուեց երկու մասի. արգոսցիները Դիմիտրիոսի հրամանատարութեան տակ մնացին հին տեղը, իսկ Պետրո-բէյը մայնեցիներով գրաւեց հիւսիսային լեռնագագաթը, Նիկողայոսը արկաղիացիներով—հարաւայինը, իսկ սպարապետները իրանց առաջնորդ Պոնիրոպոլուսի հետ—միջինը:

Միննոյն ժամանակ երկրի բոլոր կողմերից տեղեկութիւններ էին ստացուում ոչ թէ առանձին խրճիթներում անպաշտպան թիւրքերի կոտորածի, այլ թիւրքական քաղաքների կանոնաւոր պաշարումների մասին, որոնք մասամբ յաջող էին վերջացել, մասամբ դեռ շարունակուում էին: Յունական կղզիներից մի քանիսը, ինչպէս Պարոս, Սպեցիան և Հէիրան, ապստամբեցին և մի ամբողջ նաւատորմից ուղարկեցին ծովափերը պաշտպանելու և թիւրքական նաւերը ոչնչացնելու համար,—և այդպիսով արգելք էին դառնում թիւրքերին ամեն տեսակ օգնութիւն մարդիկ, զէնք և պաշար տեղ հասցնելուն: Մայիս ամսին արդէն յունական նաւատորմիցը մի քանի համարձակ քաջագործութիւններ կատարեց, որոնց մէջ ամենափառաւորն էր այն թիւրքական նաւատորմի կործանումը, որով Փօքր-Ասիայից մարդիկ ու զէնք էին կրում: Յոյներն այդ պատերազմական նաւերը կանգնեցրին Նաւպլիայի մօտ և կատաղի պաշտպանութիւնից յետոյ առան ու կրակի մատնեցին:

Այդ ծովային պատերազմից երկու օր յետոյ հիդրացիների երկու նաւ հասան Կ.-Պոլսից Եգիպտոս ուղևորուող մի թիւրքական նաւի, որով սուլթանից հարուստ ընծաներ էին տանում Մահմէդ-Ալին: Նաւի վրայ եղած բոլոր թիւրքերն անխնայ կոտորուեցին. իսկ հարուստ աւարն այն աստիճան չլացրեց յոյն ծովագնացներին, որ նրանք մոռացան դրա կէսը անկախութեան պատերազմի փոռիցն յատկացնելու համար իրանց տուած երդումը և զիւրամարտ աւարի քաղցր համն առնելով՝ դարձան ոչ թէ ազատութեան համար մարտնչողներ, այլ ծովահէններ: Նրանք վերադարձան Հիդրա, թագքին իրանց աւարը և նորից դուրս եկան ծովը արդէն իրանց գրպանը լցնելու նպատակով: Սակայն հիդրացիների մէջ եւ կային ճշմարիտ հայրենասէր մարդիկ, նոյն իսկ կանաչք, ինչպէս օրինակ հրաշագեղ Կապսինան, որն անձամբ կառավարում էր նաւը, արխաբար կուում թիւրքական նաւերի դէմ և իւր երկրացիների յանցանքը քաւելու համար աւարից իրան ոչինչ չէր վերցնում, այլ բոլորը տալիս էր պատերազմական ծախքերի համար:

Սպեցիայից երեք նաւ եկան դէպի Պելոպոնեսի ափը ըս-

պարտացիներին օգնութիւն հասցնելու համար, որոնք ցամաքային ճանապարհի կողմից պաշարել էին Մոնեմվազիան։ Այս քաղաքը յայտնի էր իր հարստութեամբ, և պաշարողների առաջնորդը տեսնելով որ անհնար է քաղաքը անձնատուր լինելու աստիճանին հասցնել, քանի որ նա ծովով պաշար էր ստանում, նաւատորմիդն օգնութեան հրաւիրեց։ Միևնոյն ժամանակ նա պայման կապեց, որ աւարի մի երրորդ մասը զինուորներին բաժին ընկնի, միւսը նաւատորմիդին, իսկ մնացածը ազգային գանձարանին։ Բայց հէնց որ նաւերը տեղ հասան, անվերջ վէճեր սկսուեցին ցամաքային և ծովային ոյժերի մէջ։ Զինուորները մեղադրում էին նաւաստիներին այն բանում, թէ նրանք ուզում են միանալ թիւրքերի հետ և իրանց նաւերով նրանց տանել Փոքր-Ասիա, որով բոլոր աւարը նրանց ձեռքը կ'ընկնէր, իսկ ընդհակառակը նաւաստիները դատապարտում էին զինուորներին, ասելով թէ նրանք մտադիր են սուտ յարձակում գործել և ազատ թողնել պաշարուածներին՝ նրանցից բոլոր աւարն ըստանալուն պայմանով։ Իւրաքանչիւր մարդ իր մասին էր մտածում, ոչ ոք չէր հոգում ազգի շահերի մասին, բայց զինուորների համար ամենաանտանելին երեք եպիսկոպոսների վարմունքն էր, որոնք թիւրք իշխանաւորների նման խրոխտ զիւրք էին ընդունել, և թէպէտ ծագած պատերազմը մասամբ կրօնական բնուորութիւն էր կրում, այնուամենայնիւ շինականները չէին ցանկանում նախկին հպարտ իշխանաւորների տեղ նորերն ունենալ։

Իրաւ, եկեղեցու պետերը, որոնք մինչև թիւրքերի տիրապետութիւնը իրանց ձեռքին ունէին ոչ միայն հոգևոր, այլ և մարմնաւոր իշխանութիւնը, մտածեցին այժմ վերադարձնել իրանց նախկին զիւրքը։ Նրանցից շատերը պատրաստի էին մանի անկեղծօրէն աշխատում էին հայրենիքի ազատութեան գործում և այժմ, երբ ժողովուրդն սկսում էր օգտուել իրան աշխատանքներից, ցանկանում էին նոյնպէս իրանց պարզէն ըստանալ։ Բայց երբէք մի այսպիսի պահանջ այսպէս չէր յայտնուած, որովհետև զօրապետները բնականաբար ընդդիմանում էին հոգևորականութեան կարծեցեալ իրաւունքներին, և նրանց մէջ անհաճոյ ընդհարումներ էին ծագում՝ ամեն կողմ անվստահութիւն և կասկած սերմանելով։ Հոգևորականներն ուղղակի յանդիմանում էին զինուորական իշխանաւորներին, թէ նրանք միմիայն իրանց անձնական շահերի մասին են հոգում, իսկ զինուորականներն իրանց կողմից դատապարտում էին հոգևորականներին, թէ նրանք իրանց սահմանից դուրս են գալիս։

Վերջին մեղադրանքը սուր կերպարանք էր ընդունում և լարում զինուորականների ու հոգևորականների յարաբերու-

թիւնները, երբ եկեղեցու պաշտօնեաները, ինչպէս օրինակ Հերմանը, անձամբ՝ սուրը ձեռներին մասնակցում էին պատերազմին:

Այն մեծ ազդեցութիւնը, որը վայելում էին Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը, զսպում էր յիշեալ չարիքը Տրիպոլիսը պաշարող բանակի մէջ. սակայն նրանք էլ զգում էին, որ իրանց գրութիւնը հաստատուն չէ և կախուած է լոկ իրանց ժողովրդականութիւնից: Հէնց որ Հերմանը մի զինուած զօրաբաժնով եկաւ բանակը, գործը վտանգաւոր կերպարանք ընդունեց: Պէտք է ասել, որ նա ինչ թէ իշխանութիւնը իր ձեռքը գցելու ցանկութիւն ունէր, այլ ձգտում էր եկեղեցին տիրապետող դարձնել: Որպէս եկեղեցու պաշտօնեայ և Աստուծոյ փոխանորդ՝ նա իրան բոլորից բարձր էր համարում և բոլորովին մոռացել էր խոնարհութեան մասին Աստուծոյ տուած պատուէրը:

Հերմանի մուտքը դէպի Տրիպոլիսի մօտի բանակն ամենեւին նմա չէր Յիսուս Քրիստոսի մուտքին Նրուսաղէմ: Առջևից գնում էր զինուած մարդկանց մի զօրաբաժին, որոնց հետևում էին վեց սպասաւոր բուրվառները ձեռներին և մի քահանայ այն մեծ արծաթէ խաչը բռնած, որն անուամբ էր Հերմանին բաժին ընկած աւարի գնով: Այս բոլորից յետոյ գալիս էր ինքը՝ արքեպիսկոպոսը մի բազկաթոռի վրայ բազմած, որը չորս վարդապետ բռնած բերում էին: Նրա գլուխը բաց էր, որովհետև ձեռներում բռնած ունէր Մեզասպէլայոնի մենաստանին Պալէոլոգ կայսեր նուիրած ս. հաղորդութեան ոսկէ անօթները: Ուսերի վրայ փռուած էին երկար, սև մազերը, որոնց մէջ տեղտեղ սպիտակ էր երևում: Կարմիր երկդով չրջապատուած ըսպիտակ, մետաքսէ շուրջառը իջնում էր նրա պարանոցից մինչև ոտները, իսկ վերևից ամրանում էր մի խոշոր զմրուխտի կոճակով: Հերմանի ետևից գնում էին մնացած հոգևորականները խաչվառները ձեռներին: Նրա ամբողջ շքախումբը բաղկացած էր երեք հարիւր հոգուց:

Ի հարկէ՝ այս կերպով պատերազմելն անխոհեմութիւն կը լինէր, սակայն այս անմտութեան մէջ ևս մի որոշ բարձր գաղափար կար, որովհետև Հերմանը մտածում էր միայն եկեղեցու փառքի ու պատիւի վրայ: Հինգ օր տևեց այս գնացքը Կալաբիտայից, և յունական բոլոր պահակախմբերը խորին յարգանքով էին ընդունում նրան. բայց Տրիպոլիս տակ կանգնած բանակի ընդունելութիւնից էր կախուած նրա ձեռնարկած գործի յաջողութիւնը, որովհետև մայնեցիները միշտ արհամարանքով էին նայում հոգևորականների վրայ: Նրա տեսակէտով ինքը եկել էր այնտեղ ուղղափառների վրայ եկեղեցու զերիշխանու-

Թիւնը հաստատելու համար և իր պարտականութիւնն իրագործելու մէջ մի ամենափոքր զիջում չէր կարող անել:

Եանին ու Միտսոսը հեռուից նկատեցին հանդիսաւոր զընացքի մօտենալը, և առաջինը խորհրդաւոր կերպով շուացնելով ասաց.

—Թշուառութիւն է դալու: Հերմանը բարի և հայրենիքին անձնուէր մարդ է, սակայն միւս հոգեւորականները նման չեն նրան:

—Լաւ կը լինէր, եթէ որ նրանք չը խառնուէին մեր գործերի մէջ,—պատասխանեց Միտսոսը,—նրանք բոլորին հաւատացնում են, թէ մենք պատերազմում ենք ի փառս Աստուծոյ: Ասենք այդ այդպէս է, բայց պատերազմի համար զինուորներ են հարկաւոր, իսկ տէրութիւնները վատ զինուորներ են: Սակայն նայիր, Եանի, ինչպիսի փառահեղ մարդ է Հերմանը: Ափսոս, որ ես եպիսկոպոս չեմ ծնուել:

Գնացքը մօտեցաւ երիտասարդներին, և նրանք տեսնելով որ Հերմանը ձեռներում բռնած ունի ս. Հաղորդութիւնը, ծունկ չորեցին: Եանին սկսեց ջերմեռանդօրէն խաչակնքել, իսկ Միտսոսը յօնքերը կիտեց:

Պետրո-բէյն ամենախորին յարգանքով ընդունեց արքեպիսկոպոսին և նրա համար մի վրան պատրաստեց իրանի մօտ: Ամբողջ բանակում յայտարարուեց, թէ հետեւեալ օրն առաւօտեան վաղ յոյները պարտաւոր են ներկայ լինել այն պատարագին, որը պէտք է մատուցանէ արքեպիսկոպոսը: Բայց նախ ընթաց երեկոյին ընթրիքից յետոյ Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը իրանց մօտ հրաւիրեցին Հերմանին՝ անկեղծօրէն խօսելու համար, իսկ Միտսոսին յանձնարարուեց քսան կամաւորներով յարձակում գործել Թիւրքական հարևան զիւրքի վրայ, որ շատ մեծ բաւականութիւն պատճառեց նրան: Հերմանը շատ սիրալիւր կերպով էր վերաբերւում դէպի Միտսոսը, ուստի և ճանապարհ դնելիս՝ օրհնեց նրան:

—Դու միշտ յայտնի ես եղել մարդկանց հետ վարուելու ընդունակութեամբ, — ասաց արքեպիսկոպոսը՝ Նիկողայոսին դառնալով. — և ճշմարիտն ասած՝ կարողացար Յունաստանի ամենալաւ երիտասարդներից մէկին պատրաստել կենսական դործունէութեան համար: Բայց մենք պէտք է բոլորովին ուրիշ բաների մասին խօսենք. ամենից առաջ թոյլ տուր, որ սեղմեմք ձեռքը, որովհետեւ գուցէ իմ խօսքերը քեզ դուր չը գան: Մենք բարեկամներ ենք, այնպէս չէ:

—Հին բարեկամ,—ժպտալով պատասխանեց Նիկողայոսը, և տայ Աստուած, որ յաւիտեան բարեկամ էլ մնանք:

—Ես էլ յոյս ունեմ դրա վրայ,—չարունակեց Հերմանը,— սակայն իմ բերած լուրը կը հաստատէ միայն մեր հին բարեկամութիւնը: Մեր Գրիգորիոս պատրիարքը, որին գու հաւանականաբար ճանաչում էիր, սուլթանի հրամանով սպանուած է Կ. Պոլսում:

Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը վեր թռան տեղերից:

—Անկարելի է,—բացագանչեցին երկուսը միաբերան:

—Այո, նա սպանուած է և ամենախայտառակ կերպով նրան կախել են պատրիարքարանի դռնից: Բայց Աստուծոյ պատիժը շուտով կը թափուի ամբարիշտների վրայ, և այդ սուրբ նահատակի մահը կը բողոքէ Ամենակալի առաջ: Միայն տայ Աստուած, որ այս տխուր դիպուածն աւելի ևս բարեկամական կապերով միացնէ մեզ: Չարասիրտ թիւրքերը չեն բաւականացել սուրբ մարդուն մահացնելով, այլ երեք օր շարունակ նրա դիակը փողոցում կախուած են թողել, այնպէս որ չները քաշքշել ու կծոտել են նրան, իսկ յետոյ դիակը տուել են հրէաներին, որոնք չներից էլ վատ են: Նրանք քարշ են տուել բոլոր փողոցներով և ծովը գցել: Սակայն բարեպաշտ մարդիկ ազատել են սուրբ մարդու մարմինը, տարել Օդեսսա և այնտեղ եկեղեցական օրէնքով հողին յանձնել: Չը նայելով դրան՝ Գրիգորիոսը հրաշքներ էր գործել այն նաւի վրայ, որով նրա մարմինը Օդեսսա են հասցրել: Այդ նաւի վրայ գտնուած մարդկանց մէջ եղել է մի անդամալոյծ կին, հէնց որ նրան մօտեցրել են պատրիարքի մարմինն, նա իսկոյն առողջացել է:

—Փառք Քեզ, Տէր, փառք Քեզ,—բացագանչեց Նիկողայոսը,—այդ նահատակը մեր միջնորդը կը լինի Աստուծոյ առաջ:

—Փառք Քեզ, Տէր, փառք Քեզ,—կրկնեց Պետրո-բէյը խաչակրներելով.—բայց, հայր, պատմիր, թէ ինչպէս է պատահել այդ:

—Նա մեռել է մեզ համար,—պատասխանեց Հերմանը,— նա մեռել է յոյների ազատութիւնը պաշտպանելով: Ինչպէս ձեզ յայտնի է, հայրենասէրների հետ համախորհուրդ էր գործում նա, և մասնաժողովի անդամներին դրած նրա նամակները բռնուել են: Անս թէ ինչ ճանապարհով են թիւրքերն իմացել նրա հայրենասիրական գործունէութեան մասին և վրէժխնդիր եղել: Նրա մահից յետոյ նոր պատրիարքի ընտրութիւն է նշանակուել և ընտրուած է Պիտիդիացի Եւգենիոսը: Իսկ այդ ընտրութիւնը հաստատել է Գրիգորիոսին սպանողը:

—Ես չեմ ցանկանում հնազանդուել այդ ընտրութեանը,—բացագանչեց Նիկողայոսը՝ բռնեցքը սեղանին խփելով.—եկեղեցին խաղալիք չէ դե-թիւրքերի ձեռքին:

—Ես ուզում էի քո կարծիքն իմանալ,—չարունակեց Հեր-

մանք,—Իսկ դժւ, Պետրօ-բէյ, ազգականիդ կարծիքին համամիտ ես։ Բայց և այնպէս եկեղեցին անգլուխ կը մնայ։

—Իսկ ինչպէս պէտք է վարուել պատրիարքի մահից յետոյ,—հարցրեց Նիկողայոսը։

Հերմանը մի քանի բոպէ լուռ մնաց, իսկ յետոյ շարունակեց.

—Գիտէ՞ք, ինչու ես իսկոյն չը պատասխանեցի այդ հարցին,—բանը նրանումն է, որ եկեղեցական օրէնքով մինչև նոր պատրիարքի ընտրութիւնը բոլոր իշխանութիւնն անցնում է աւագագոյն արքեպիսկոպոսի ձեռքը։

—Եւ շատ գեղեցիկ, բացազանչեց Նիկողայոսը՝ վեր կենալով,—քեզանից աւելի արժանաւոր մարդ չը կայ, և ես պատրաստ եմ ընդունել քո իշխանութիւնը և ի փառս Աստուծոյ հնազանդուել քեզ այն ամենի մէջ, ինչ որ եկեղեցական դրօժերին է վերաբերում։

Նիկողայոսն ու Պետրօ-բէյը մօտեցան Հերմանի օրհնութիւնն առնելու, և սա խաչակնքեց նրանց։

—Ես մասամբ նրա համար իսկ եկայ այստեղ,—ասաց նա բոպէական լուծիւնից յետոյ,—որ յորդորեմ յունաց զօրքին սուրբ եկեղեցու գերիշխանութիւնն ընդունել։ Այնքոհաւ ընդհարումների ժամանակ մենք չը պէտք է մոռանանք, որ կուռում ենք ոչ միայն ազատութեան համար, այլ և ի փառս Աստուծոյ։ Հաւատացէ՛ք ինձ, բարեկամներս, ես խոստովանում եմ, որ բոլորովին անարժան եմ այն բարձր զիբքին, որը պատահամբ ինձ բաժին ընկաւ. բայց օգնեցէ՛ք ինձ հեռու մնալ գայթակղութիւնից, ազատուել ոյժիցս բարձր ճնշումից։ Ես գիտեմ, որ դուք մեծ ազդեցութիւն ունէք, ուստի և կարող էք ինձ ահագին օգնութիւն ցոյց տալ։ Չէ որ եթէ ես հպատակուեմ Աստուծոյ կամքին և ինձ վրայ առնեմ ազատութեան համար ապրտամբուած յոյն ազգի գլուխը լինելու պատասխանատւութիւնը, այն ժամանակ պէտք է եռանդով պաշտպանեմ իմ իշխանութիւնը ոչ թէ անձնական եսասիրութիւնից, այլ Աստուծոյ ճշմարտօրէն ծառայելու փափագից։

Նիկողայոսն ուղում էր պատասխանել, բայց Պետրօ-բէյը մի աննկատելի նշանով արգելեց նրան, և արքեպիսկոպոսը շարունակեց.

—Ո՞ւմ առաջնորդութեամբ ենք մենք պատերազմում, եթէ ոչ Աստուծոյ։ Ո՞ւմնից է կախուած յաղթութիւնը, եթէ ոչ Աստուծոյ։ Իսկ ես, Նրա խոնարհ սպասաւորս, Աստուծոյ հօտի հովիւն եմ։ Ի չարը մի մեկնէք իմ խօսքերը, բարեկամներ, ևս խօսում եմ ոչ թէ ինձ համար, այլ Աստուծոյ։ Մեր մէջ արդէն

գլուխ են բարձրացրել թիւրքերից ոչ պակաս թշնամիներ: Կալաբրիտայում և Մոնեմվազիայում,—բայց ես յուսով եմ, որ այստեղ չը կան այդպիսիներ,—երևան են եկել շահասէր, անիրաւ մարդիկ, որոնք իրանք գործում և իրանց կողմնակիցներին էլ յորդորում են գործել շահի նպատակով և իրանց անձնասէր դիտաւորութիւններին հասնելու համար: Այդ անարժան մարդիկ հաւասար են այն աւազակներին, որոնք կողոպտում են անպաշտպաններին:

—Ներքի ինձ, հայր,—պատասխանեց Պետրօ-բէյը,—բայց եթէ այդպիսի մարդիկ պատահել են յունական նաւերի վրայ, դրա նման բան դեռ չէ երևում զօրքի մէջ: Մեր աւարի կէսը տալիս ենք պատերազմի ծախքերի համար, իսկ միւս կէսն արդարացի կերպով բաժանում ենք նրանց մէջ, որոնք ձեռք են բերել այն:

—Դու, իմ բարեկամ, շօշափեցիր հէնց այն հարցը, որի մասին ես ուզում էի խօսել,—արտասանեց Հերմանը,—քո խօսքերով՝ կէսը յատկացնում էք պատերազմի ծախքերին, թէպէտ, ես կարծում եմ, դա չափազանց մեծ բաժին է, բայց չը խօսենք այդ մասին: Ես կամենում եմ ձեր ուշադրութիւնը դարձնել բոլոր զինուորների մէջ մնացած մասի բաժանման կատարեալ անարդարութեան վրայ: Ինչո՞ւ համար ենք մենք պատերազմում—հարստութիւն ձեռք բերելո՞ւ, թէ աղատութեան համար: Ի հարկէ՝ աղատութեան համար և ի փառս Աստուծոյ: Նշանակում է մի այդպիսի գործի համար՝ կուելը և մինչև անգամ մեռնելը բարձր է ամեն տեսակ պարգևից: Այդ պատճառով այդ ամենը, ինչ որ մենք վաստակում ենք մեր կուով, պէտք է գործադրուի ի փառս Աստուծոյ, այսինքն եկեղեցու վրայ: Չէ՞ որ Աստուած է միայն, որ մեզ ոյժ է տալիս յաղթելու թիւրքերին. և ի՞նչ—իւրաքանչիւր մարդ ստանում է իր բաժինը, իսկ միայն եկեղեցուն ոչինչ չեն տալիս: Ուստի՝ մենք պէտք է մի քիչ էլ մտածենք Աստծու, եկեղեցու ու նրա պաշտօնեաների մասին: Աւարի կէսը նրանց է հարկաւոր տալ և ոչ թէ բոլորի մէջ բաժանել այն:

Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը լուռ լուռ էին Հերմանին, որովհետեւ յարգում էին նրան իբրեւ մարդ և իբրեւ արքեպիսկոպոս: Նրա անկեղծութեան և ազնւութեան մասին էլ կասկած չ'ունէին. բայց նրա քարոզած թէ ուրիշ ամենին գործնական չէր, միթէ նա կարծում էր, թէ կոպիտ, անկիրթ մարդիկ եկեղեցու շահերի համար կը պատերազմէին: Արդէն առանց այն էլ հոգևորականները շատ չարիքներ էին գործում. նրանք մեծ կարևորութիւն էին տալիս իրանք իրանց և յոյների դժգոհու-

թիւնն էին շարժում նրանով, որ համաձայնութիւն էին կայացնում թիւքերի հետ, որոնք իրանց գոյքերը տալով՝ փրկում էին իրանց կեանքը: Հերմանն ինքը բոլորովին բարեխղճաբար և անչահած սիրութեամբ արծարծում էր աւարի կէսը եկեղեցուն յատկացնելու միտքը, բայց միւս հոգևորականներն այդպէս չէին մտածում. իսկ որ գլխաւորն է, ինչպէս կարող էին Պետրո-բէյը՝ իբրև գլխաւոր հրամանատար, և Հերմանը՝ որպէս Աստծու ժողովրդի հովիւ՝ մտնել համարձակ երիտասարդների խմբի մէջ և ասել նրանց.

—Դուք ձեր կեանքը վտանգի ենթարկեցիք երէկ, վրտանգի էք ենթարկում այսօր, վաղն էլ վտանգի կ'ենթարկէք միմիայն նրա համար, որ հարստացնէք եկեղեցին ու նրա պաշտօնեաներին, իսկ դուք եթէ չը մտնէք էլ պատերազմի դաշտում, առաջուայ նման աղքատ զրուծեան մէջ կը մնաք:

Սակայն չը նայելով Հերմանի բոլոր ազնւութեանը, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը հասկանում էին, որ նա ի փառս Աստուծոյ գործելով, միևնոյն ժամանակ ձգտում էր և իր ինքնասիրութեանը գոհացում տալու: Նա վերին աստիճանի փափագ ունէր իշխանութիւն ձեռք բերելու, և եթէ որ նրան ընտրէին սպանուած պատրիարքի տեղ, այն ժամանակ նրա ոյժին ու զօրութեանը ոչ մի բան չէր հաւասարուիլ: Որ մի այդպիսի միտք էր ծագել նրա գլխում և հանգստութիւն չէր տալիս, ապացուցանում էին հետեւեալ խօսքերը.

—Եւ որքան մեծ դործ է—շարունակեց նա—մի այնպիսի եկեղեցու զուլս լինել, որը թէ՛ հոգևոր և թէ՛ մարմնաւոր ծայրագոյն իշխանութիւն ունի իր ձեռքում: Ես մի այդպիսի դերք չէի փոխիլ նոյնիսկ պապի դերի հետ: Դժուարանում եմ երևակայիլ անգամ, թէ ես անարժանա կարող եմ մինչև այդ աստիճան բարձրանալ:

—Հայր,—յօնքերը կիտելով՝ ընդհատեց նրան Նիկողայոսը, —ինչո՞ւ ես ասում այդ: Չէ որ դու ձգտելով եկեղեցին զօրացնել ի փառս Աստուծոյ՝ ուրիշ ոչ մի բանի վրայ չես մտածում:

—Ճշմարիտ ես ասում,—պատասխանեց Հերմանը, բոպէսկան լռութիւնից յետոյ,—ես ձգտում եմ միայն Աստծու եկեղեցին փառաւորելու:

—Ես դեռ այս էի ուզում ասել քեզ, հայր, շարունակեց Նիկողայոսը,—որ ես և Պետրո-բէյը բացի եկեղեցու շահերից պարտաւոր ենք նաև ուրիշ շահերի մասին էլ մտածել: Վերջին ժամանակներում մեր բանակի մէջ, թէև ուրիշ տեղերից պակաս, տարածայնութիւններ են ծագել, որոնք ամենազարհուրե-

լի հետևանքներ կարող են ունենալ: Մեր բանակում հոգևորականներ կան, որոնք զինուորներին ասում են այն, ինչ որ դու ասացիր մեզ, բայց ոչ այնքան էլ անշահասէր նպատակով: Նրանց խօսքերով՝ մենք կրօնի համար ենք կուռում և պէտք է խոնարհուենք հոգևորականների առաջ, բայց մեր տղերքը չեն ուզում նրանց լսել: Այն ժամանակ նրանք խորամանկութեան են դիմում և հաւատացնում, թէ խեղճ զինուորներն արիւն են թափում այն բանի համար, որ հարստացնեն իրանց զօրապետներին: Երգում եմ Աստուծոյ անունով, դա զարչելի զրպարտութիւն է, բայց անկարելի է երաշխաւորել, որ եթէ իրերի դրութիւնը չը փոխուի, իրօք մի այդպիսի բան չը ծագի: Ահա օրինակի համար, Մոնեմլագիայում այժմ արդէն վատութիւնը մուտք է գործել. այնտեղ զօրախմբեր են հաւաքւում առաջուց ընտրուած զօրապետների հետ, որոնք ուղղակի ասում են, թէ եթէ հոգևորականները ոչ մի բան չ'արած՝ ուզում են իւրացընել աւարը, աւելի լաւ է իրանք վերցնեն այդ, քանի որ պատերազմի բոլոր ծանրութիւնն իրանք են կրում: Եւ անա այդպիսով ներքին երկպառակութիւններ են ծագում հոգևորականների և զինուորական առաջնորդների մէջ, իսկ հետզհետէ զինուորներն էլ սկսում են իւրաքանչիւրը իր օգտին գործել: Եւ ամեն բանում հոգևորականութիւնն է մեղաւոր: Այստեղ մեր մէջ նրա տեղը չէ: Քանի դեռ հոգևորականները չէին մտել զօրքերի մէջ, այդպիսի բաների մասին խօսք անգամ չը կար: Ահա այն ամենը, ինչ որ ուզում էի ասել:

Նիկողայոսը խօսում էր տաքացած, և նրա աչքերը բարկութեամբ փայլում էին: Միթէ յաղթութիւնն իրանց իսկ չը նորհիւ յոյների ձեռքից պէտք է դնար. իսկ նա զիտէր, որ ինչքան էլ մօտ լի էր Տրիպոլսի անկումը, սակայն վարք ու բարքով ապականուած զօրքով ոչինչ չէր կարելի անել:

—Քո խօսքերը ճշմարիտ չեն, Նիկողայոս,—բացազանչեց Հերմանը՝ իրանից դուրս գալով,—ձեր զօրքը հարկաւոր եղածի չափ չէ յարգում հոգևորականներին և աւելի շուռնաճանաչ է ուսուցչի քանոնի տակից դուրս եկած անպիտան տղաների խումբի, քան թէ ինչպէս հարկ է լինել հնազանդ և յարգող զօրքին:

—Ո՛չ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—զինուորի առաջին պարտականութիւնը իր մեծերին հնազանդուելն է, և այդ կողմից մեր տղաներն անպարսաւելի են:

—Բայց ձեր զինուորները մարդիկ են, իսկ մարդու առաջին պարտականութիւնն է հնազանդուել նրանց, որոնց Աստուծոյ է կարգել նրանց վրայ:

—Բայց, հայր,—բացազանչեց Նիկողայոսը,—ժամանակ չէ

այժմ այդ մասին խօսելու: Ի հարկէ՝ քո խօսքերը ճշմարիտ են — մարդիկ պարտաւոր են յարգել Աստծու պաշտօնեաներին, սակայն պատերազմի ժամանակ հոգեւորականները չը պէտք է տարաձայնութիւններ գցեն: Ես չեմ վիճում, թէ մենք կռոււմ ենք ի փառս Աստուծոյ, բայց մեզ մի խանգարէք, թոյլ տուէք ազատօրէն գործելու:

— Զեզ ոչ դը չէ խանգարում, եթէ իրօք Աստծու փառքի համար էք աշխատում:

Նիկողայոսը ոչինչ չը պատասխանեց, այլ միայն շարժեց գլուխը:

— Այժմ ժամանակ չէ վիճելու, — ասաց Պետրօ-բէյը, որ մինչև այդ լուռ էր. խօսենք լուրջ և գործնականօրէն: Նիկողայոսը ճշմարիտ է ասում, թէ մեր զօրքերի մէջ քահանաները խռովութիւն են սերմանում: Խօսի՛ր նրանց հետ, հայր: Համոզի՛ր նրանց, թէ ղինուորներին չը պէտք է զրգուել իրանց մեծերի դէմ, այլ ընդհակառակը՝ նրանց պարտականութիւնն է զօրքի մէջ քարոզել յարգանք դէպի զօրապետները:

Պետրօ-բէյը շատ հմուտ կերպով դրաւ հարցը, և Հերմանն անկարող էր չը համաձայնուել նրա հետ, բայց միւս կողմից նրա խորհուրդը կատարելը նշանակում էր ընդունել, որ հոգևորականների գործողութիւններն անկանոն են: Մի քանի րոպէ Հերմանը տատանւում էր, իսկ յետոյ ասաց.

— Ես չեմ ուզում իմ սահմանից դուրս գալ. ես եկեղեցու գլուխ եմ և ոչ թէ զօրապետ, ուստի չեմ կարող խառնուել այն գործերի մէջ, որոնք զօրքին են վերաբերում:

— Եթէ դու չես կարող, ուրեմն ի՞նչպէս կարող են այդ անել քո ստորադրեալները, — բացագանչեց Նիկողայոսը, — ասա՛ նրանց, հայր, որ հետեւն քո խոհեմ օրինակին:

Հերմանը չը գիտէր ինչ պատասխանել:

— Ահա տեսնում ես, — շարունակեց Նիկողայոսը, — դու հէնց նոր մեղանից օգնութիւն էիր խնդրում, իսկ այժմ մենք ենք խնդրում, որ դու մեզ օգնես: Եթէ այդ չես ուզում ասել քո քահանաներին, ուրեմն խօսի՛ր զօրապետների հետ. գուցէ նրանք քեզ լսեն:

— Յամենայն դէպս ես իմ ստորադրեալներին սանձահարելու համար ձեզանից օգնութիւն չը խնդրեցի, — զայրացած պապախանեց Հերմանը, — իսկ եթէ դուք կամենում էք, որ ես օգնեմ ձեզ ձեր մարդկանց դէմ, հապա ուրեմն կարող եմ ասել միայն...

Նա կանգ առաւ, և դա շատ լաւ ժամանակին էր, քանի որ ուզում էր մի ինչ որ չափազանց վիրաւորական բան ասել:

Պետրո-բէյը ծանր հառաչեց, իսկ Նիկողայոսը պատասխանեց հեղնօրէն.

— Եթէ դու կարծում ես, թէ մեր գործերն անկարգ դրութեան մէջ են, ուրեմն էլ ինչո՞ւ ես մեղանից օգնութիւն խնդրում: Թոյլ տուր ինձ կրկնել հէնց քո խօսքերը և ասել, որ ես գործում եմ ոչ թէ իմ, այլ այն զօրքի շահերի համար, որը սուրբ գործի համար է կռուում: Բացի դրանից ես համոզուած եմ, որ Աստուած մեր կողմն է:

Հերմանը մտածմունքի մէջ ընկաւ և մի քանի բոպէից յետոյ ասաց մեղմ կերպով.

Ի հարկէ, Աստուած օգնում է քեզ նման մարդուն, Նիկողայոս: Չը վիճենք այլևս—եւ մեղաւոր եմ, ինքս սկսեցի այս վէճը: Խօսենք սառնարիւն կերպով: Չէ կարելի արդեօք վերջ դնել այն տարածայնութիւններին, որոնք քո խօսքերով՝ ծագել են զօրքի մէջ: Դու բոլոր յանցանքը պցում ես հոգևորականների վրայ, այնպէս չէ:

— Գոնէ քանի դեռ նրանք չը կային, ամեն ինչ հանդարտ էր բանակներում,—պատասխանեց Նիկողայոսը:

— Ես գտայ այդ դժուարութիւնից դուրս գալու ելքը,—ասաց Պետրո-բէյը:—Հոգևորականներն ու զօրապետները մեր զօրքը երկու բանակի են բաժանել: Չէ կարելի արդեօք այդ ցաւին ճար անել՝ զօրապետներից և հոգևորականներից մի ծայրագոյն խորհուրդ նշանակելով:

— Այդ բանը կ'աւելացնէ միայն չփոթութիւնը,—պատասխանեց Նիկողայոսը՝ գլուխը շարժելով,—մենք այժմ պէտք է Տրիպոլիսը պաշարենք, և ինչո՞վ կարող են մասնակցել հոգևորականներն այդ գործում: Լաւ կը լինէր դրութիւնս, եթէ ինձ սխնողի անդամ դարձնէին:

Հերմանի աչքերը փայլեցին: Նա հասկացաւ, որ Պետրո-բէյի առաջարկած ընդհանուր խորհուրդը կարող էր իրան առաջնակարգ դիրք տալ և իսկոյն սկսեց համոզել Նիկողայոսին համաձայնելու այդ առաջարկութեանը:

— Սիրելի բարեկամ,—ասաց նա,—եւ շատ ցաւում եմ, որ դու սխնողի անդամ չես և, իհարկէ, կը համնէիր այդ աստիճանին, եթէ կրօնաւոր դարձած լինէիր: Բայց դու ուրիշ ասպարէզ ես ընտրել, որի մէջ ամեն գովասանքից էլ բարձր ես: Սակայն մտածիր, Նիկողայոս, չէ՞ որ այս շարժումն ազգային է, իսկ եկեղեցին մի ազգային հիմնարկութիւն է և միշտ ձայն է ունեցել աղգային գործերում: Մի վախճանար, մենք չենք խառնուիլ զինուորական գործերի մէջ, և մեղանից ոչ ոք չի առաջնորդիլ զօրքը դէպի յարձակում: Ի հարկէ՝ քեզ յայտնի է,

որ Անգլիայում երկու ժողով գոյութիւն ունի—մէկում նստում են լորդերը, որոնք ոչ մի նախաձեռնութիւն չ'ունեն, այլ կատարում են միւս ժողովի կամքը, որը կազմւում է ժողովրդի ներկայացուցիչներից: Դուք զօրապետներդ ժողովրդի ընտրելիներն էք, իսկ մենք սկզբունքը պահպանողները: Դու տեսնում ես, Նիկողայոս, որ ես համաձայնութեան գալիս եմ: Այժմ ժամանակ չէ եկեղեցու առաւելութեան մասին խօսելու: Մեզ միայն ձայն տուէք ձեր ժողովների մէջ, և ուրիշ ոչինչ հարկաւոր չէ մեզ: Եթէ զօրապետներն ու հոգեորականները միասին գործեն, Յունաստանն ազատուած է:

—Լաւ, քանի որ այդ ծրագիրը Պետրօ-բէյի առաջարկածն է, ես համաձայն եմ,—պատասխանեց Նիկողայոսը:

Հերմանը իր սրտի ուրախութիւնը ցոյց չը տուաւ և ըշտապեց խօսակցութիւնը փոխել: Նա ասաց, որ շուտով Պելոպոնէս կը հասնէ իշխան Դիմիտրիոս Իպսիլանտին, որին հետերիան կամ հիւսիսային Յունաստանի հայրենասէրների ժողովը նշանակել էր նրա անընդունակ դաւաճան եղբոր տեղ: Մինչև այդ՝ ժողովը դադանի էր գործում Նիկողայոսի և Հերմանի նման իր մի քանի գործակալների միջոցով, բայց պատերազմի յաջողութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ այլևս աւելորդ էր թաղնուել, և ժողովի անդամները, երևան հանելով իրանց գործունէութիւնը՝ սկսեցին յայտնի կերպով առաջ տանել Յունաստանի ազատութեան գործը: Հերմանի խօսքերին նայելով, Պետրօ-բէյն ու Նիկողայոսը ժողովի յարգանքն էին վայելում, և իշխան Դիմիտրիոսը շատ սիրում էր նրանց: Նա յայտնեց նոյնպէս, թէ իշխանը չէր ցանկանում պատերազմական գործերի մէջ խառնուել, քանի որ յոյն զօրապետներին փորձուած և ընդունակ մարդիկ էր համարում, նա մտադիր էր խաղալ այն հետերիայի դերը, որը պատերազմը կազմակերպել և նրա համար դրամական միջոցներ էր գտել:

—Եւ ես բոլորովին համոզուած եմ,—աւելացրեց Հերմանը,—որ իշխան Իպսիլանտին կը հաւանէ ազգային ծերակոյտ կազմելու համար մեր կայացրած վճիռը և այդ ծերակոյտի գըլուխն անկասկած ինքը կը լինի:

VII

Նիկողայոսի, Պետրօ-բէյի և Հերմանի մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնն ստեղծեց Պելոպոնէսի ծերակոյտը, և երբէք որեւէ ազգ կառավարելու համար մի այնպիսի անգործնական միջոց չէր հնարուած, որպիսին այդ Հարաբախտ հիմնարկութիւնն

էր, Հէնց սկզբից նրա զինուորական և հոգևորական անդամները թշնամաբար էին վերաբերում միմեանց, և ծերակոյտի գործունէութեան միակ գործնական հետեանքն այն եղաւ, որ յետաձգութիւններ և զանազան արգելքներ առաջացան Տրիպոլի պաշարման գործում: Ծերակոյտը ոչ միայն չը վերացրեց զօրքի մէջ եղած տարաձայնութիւնները, այլ աւելի ևս զրգռեց: Շատ անգամ Պետրո-բէյը կամենում էր հրաժարուել ծերակոյտի մէջ ունեցած պաշտօնից, բայց այդ կը նշանակէր իշխանութիւնը վերջնականապէս հոգևորականութեան ձեռքը մատնել: Իսկ ինչ վերաբերում է Նիկողայոսին ու Հերմանին, նրանց մէջ մի խիստ կռիւ սկսուեց, որովհետեւ՝ Նիկողայոսի կարծիքով՝ Հերմանը նրան խաբել էր: Վերջինս հաւատացնում էր, թէ բարձր մարդասիրական նպատակներ ունի, բայց իսկապէս լոկ անձնական ինքնասիրութիւնն էր նրան առաջնորդողը: Այն ժամանակ, երբ Նիկողայոսին ու Պետրո-բէյին հաւատացրնում էր, թէ ինքն աշխատում է ի փառս Աստուծոյ, նա բոլորովին անկեղծօրէն էր խօսում, բայց հետզհետէ անձնական շահերն աւելի բարձր նշանակութիւն ստացան նրա աչքում, քան զաղափարական նպատակները:

Նիկողայոսը մեծ յոյս ունէր իշխան Իպսիլանտիի դալու վրայ, բայց դրա մէջ էլ ստիպուած եղաւ հիասթափուել: Զօրքն իշխանին ցնծութեամբ ընդունեց, որովհետեւ մշտական ինտրիգները ձանձրացրել էին նրան: Պետրո-բէյն իսկոյն ստորադրեալ զինք բռնեց, բայց իշխանը յայտնեց նրան, թէ Զպաշարման գործը կամենում է նախկին մարդկանց ձեռքին թողնել: Հերմանն էլ իշխանին շատ սիրալիւր կերպով ողջագուրեց՝ յուսալով իր ձեռքի տակն առնել նրան և եկեղեցու կողմնակիցը դարձնել:

Եթէ որ իշխան Դիմիտրիոսը զօրեղ կամքի տէր մարդ լինէր, կարող էր ընդհանուր հաշտութիւն գցել. բայց դժբախտաբար նա բոլորովին անընդունակ էր այն դերի համար, որը վիճակուել էր նրան: Նա բարի ղեկավարութիւններ և ազնիւ սկզբունքներ ունէր, բայց թոյլ էր և անվճռական: Նա հակում էր երբեմն այս, երբեմն միւս կուսակցութեան կողմը և այս բանն անում էր ամենաանշնորհ կերպով, ցոյց տալով՝ որ բոլորովին թոյլ է մարդ ճանաչելու մէջ և անվստահ—դէպի ինքը: Զինուորների աչքին նրա բնաւորութեան թուլութիւնը երևում էր մինչև անգամ արտաքինից: Իշխանը կարճահասակ էր, իսկ շարժումները երբեմն ամաչկոտ էին, երբեմն էլ յանդուգն: Դէմքը նիհար էր, մաշուած, իսկ մազերը ալեխառն էին, թէպէտ երեսներկու տարին նոր էր լրացրել: Կարճատես լինելով, նա, ինչպէս Միտոսն ասում էր, շարունակ բուի նման

Թարթում էր աչքերը, իսկ ձայնը սուր էր, ճշող: Այս բոլոր արտաբերին պակասութիւնները բոլորովին համապատասխանում էին նրա ներքին թերութիւններին: Նա շիտակ, ազնիւ, քաջ մարդ էր, բայց նրա փոխարէն մի պակաս արժանաւորութիւնների տէր անձն աւելի օգուտ կը բերէր, եթէ կամքի ոյժ ունենար: Այս կրիտիկական բողբէջն առաջնորդից մի բան էր պահանջւում—վճռականութիւն, որից և զուրկ էր Իպսիլանտին: Բայցի դրանից՝ նա չափազանց դիւրագրգիռ էր իր արժանաւորութեան վերաբերմամբ, և ծիծաղելի էր լսել, թէ ինչպէս այդ հիւանդոտ կերպարանքի տէր մարդը ճշում էր իր սուր ձայնով.

—Ես այդպէս եմ կամենում... Ես այդպէս եմ հրամայում...

Իշխանի այդ թոյլ բնաւորութիւնից հմտութեամբ օգտւում էր Հերմանը, որը նրանից յետոյ երկրորդ տեղն էր զբաւում ծերակոյտի մէջ և մշտապէս շողոքորթում էր նրան, ուստի և իշխանն էլ ամեն բանում համաձայնում էր նրա հետ:

—Դու ուղիղ ես ասում, սիրելի արքեպիսկոպոս, անկարելի է ուշադրութիւն չը դարձնել այն բանի վրայ, թէ ինչ կ'աւելի մեր բարեկամ գլխաւոր հրամանատարը, թէպէտ և ես հետեւրիայի կամքով ձեր երկսի վրայ էլ իշխանաւոր եմ կարգուած:

Իսկ երբ Պետրո-բէյն սկսում էր բացատրել, թէ անհրաժեշտ էր Տրիպոլիսը զբաւել, որովհետեւ ժամանակ էր մի կողմ գցել ներքին երկպառակութիւնները և առաջ տանել զօրքը, որի պաշարեղէնն սկսում էր հատնել, այն ժամանակ իշխան Դիմիտրիոսը պատասխանում էր.

—Դու բոլորովին ճշմարիտ ես ասում, սիրելի Պետրո-բէյ, և ես կատարեալապէս համաձայն եմ, որ չը պէտք է ժամանակ կորցնել: Զինուորական խորհուրդ հրաւիրիր, և որոշեցէք, թէ ինչ պէտք է անել, իսկ յետոյ խորհրդի վճիռն ինձ ներկայացրէ: Հաստատելու համար: Ես յիշում եմ, դու ասում էիր, թէ անհրաժեշտ է վերակազմել հեծելազօր զուեղը: Ես այդ ծրագրիւրը շատ օգտակար եմ համարում և կը ցանկանայի այդ մասին աւելի մանրամասնօրէն խօսել: Այո, այո, ճշմարիտ ես ասում: Մենք պէտք է շտապենք: Բայց իսկոյն ճաշը կը բերեն. և ես շատ ուրախ կը լինէի, պարոններ, եթէ դուք երկուսդ էլ ինձ հետ ճաշելու պատիւն անէիք: Թողնենք գործերը վաղուան: Փառք Աստծու, այսօր մի բան արինք:

Նիկողայոսը տեսնում էր, որ Իպսիլանտի օգնութեան վրայ յուսալ չէր կարելի, և սկսեց ամեն կերպ դիմագրել Հերմանին, որի ներկայութիւնը բանակի մէջ նա չափազանց վնասակար էր համարում, քանի որ դա ինտրիգներ, վէճեր և տա-

բաձայնութիւններ էր առաջ բերում: Ծերակոյտի ժամանակ նա հերքում էր Հերմանի բոլոր կարծիքները, թէկուզ նրանք նոյն իսկ օգտակար էլ լինէին, և իր ատելութիւնից դէպի եպիսկոպոսը այնպիսի մարդկանց կողմն էր բռնում, ինչպէս էին Պոր-նիլոպուլոն ու Ագնոստոսը—այս թշուառ աւազակները, ալ-կաժանդիրները:

Օրէցօր ծերակոյտի նիստերը հետզհետէ աւելի անկարգ և անկանոն էին դառնում, այնպէս որ վերջապէս իշխան Դիմիտրիոսը հասկացաւ, որ ինքը ծերակոյտի աչքում ոչինչ է: Նիկողայոսն անձնական ինքնասիրութիւն չ'ունէր և եթէ զօրքը պաշտպանում էր եկեղեցու դէմ, այդ այն համոզմունքից էր, որ ազգային ժողովների մէջ կուսակցութիւնների բաժանուելը կործանում է հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործերը:

Հասաւ արդէն յունիսի երկրորդ կէսը, իսկ զօրքերը դեռ ևս անգործ էին. Պետրօ-բէյին յաջողուեց հարկադրել իշխանին կարգադրութիւն անել զօրքի պաշարի վերաբերմամբ, բայց դեռ ևս ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնում Տրիպոլիսի պաշարումն առաջ տանելու համար: Մի անգամ սովորութեան համեմատ ծերակոյտի մէջ մի կատաղի ընդհարում տեղի ունեցաւ մի կողմից Կոլոկոտարոնի և Նիկողայոսի, իսկ միւս կողմից Հերմանի և Խարալամպոսի մէջ: Իդուր էր աշխատում Իպսիլանտին կարգը վերականգնել, և վերջապէս Հերմանը Նիկողայոսի կատաղի յարձակումներից համբերութիւնից դուրս եկած՝ վեր թռաւ տեղից և յայտնեց, թէ այլևս չի մասնակցիլ ծերակոյտի նիստերին:

—Ժամանակ է վերջ դնել սրան,—աւելացրեց նա,—շատ վաղուց է, Նիկողայոս, որ դու երդուեցիր հնազանդուել ինձ:

—Այո, այն ամեն բանում, ինչ որ վերաբերւում է հոգևոր գործերին,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—և այն էլ ի փառս Աստուծոյ, այլ ոչ թէ ի փառս Հերմանի:

Կոլոկոտարոնին, որ նստած էր Նիկողայոսի մօտ, ծափահա-րեց ի նշան հաւանութեան:

—Լոյր, քանի ես այստեղ եմ,—բացադռնեց Հերմանը,—բայց ես իսկոյն կը հեռանամ և այլևս երբէք չեմ վերադառնալ: Տեսնենք՝ ինչ կ'առէ ժողովուրդը, երբ իմանայ, թէ ինչպէս են վարւում ինձ հետ այստեղ:

—Գնա՛ ժողովրդի մօտ: Գնա՛ մայնեցիների մօտ,—բացա-դռնեց Նիկողայոսը.—տեսնենք նրանք ինչպէս կ'ընդունեն քեզ:

—Մայնեցիներն մօտ,—ասաց Հերմանը,—բայց նրանք չառ էլ լաւ չեն թիւրքերից:

—Սիրելի արքեպիսկոպոս... Սիրելի արքեպիսկոպոս... — արտասանեց Իպսիլանտին:

—Բայց բացի այդ չներից Յունաստանում կան և ազնիւ ու անձնուէր մարդիկ,—չարունակեց Հերմանը՝ ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձնելով իշխանի խօսքերի վրայ:

—Արքեպիսկոպոս,—կրկնեց Իպսիլանտին մի տեսակ հրապարտ զիրքով,—ես հրամայում քեզ լռել:

—Դու հրամայում ես,—բացագանչեց Հերմանը չարութիւնից իրան կորցրած և արհամարանքով քրքջաց:

Իշխան Ղիմիտրիոսը կարմրեց, և ծերակոյտի մէջ տիրեց լռութիւն: Առաջին անգամն էր այս թուլամորթ մարդը իրան իբրև հպարտ, հրամայող իշխանաւոր ցոյց տալիս:

—Նեղութիւն կրիր, արքեպիսկոպոս, քո տեղը նստել, ես ուղում եմ մի քանի խօսք ասել:

Հերմանը նայեց բոլոր ներկայ եղողներին և անկարող էր չը նկատել, որ նրանք իրանց զարմանքով լի աչքերը չէին հեռացնում իշխանից:

—Աւելի լաւ է՝ ես կը գնամ այստեղից,—ասաց նա զայրացած.—ես այլևս չեմ մասնակցիլ ծերակոյտի գործերին:

—Դու չես կամենում խնդիրս կատարել,—բարձր և հրամայական կերպով արտասանեց Իպսիլանտին.—ես քեզ հրամայում եմ—նստիլ:

Արքեպիսկոպոսի բարկութիւնը մի ակնթարթում անհետացաւ, և նա հասկացաւ, որ ընդ միշտ զրկուեց յարգանքից: Ի հարկէ, իշխանն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ էր, բայց նա էր երկրի բարձր իշխանաւորը: Այս հպարտ, անձնուէր մարդու բոլոր ծրագրերը մի անգամից ցրուեցին, և նա զուճատ, վշտաբեկ նստեց իր տեղում:

—Ես զգում եմ,—արտասանեց Իպսիլանտին բողբոջական լռութիւնից յետոյ,—որ չը կարողացայ անել այն բարիքը, որին ձգտում էի, և իմ բոլոր ջանքերն իզուր են: Բացի միայն գլխաւոր հրամանատարից, ծերակոյտին հաճելի չէր ինձ վրայ ուշք դարձնել. նա իրան այնպէս է պահում, կարծես ես բոլորովին չը կամ այստեղ: Պետրո-բէյից միայն ես յարգանք ու մարդավարութիւն տեսայ: Եկեղեցու կուսակցութիւնը մանաւանդ մի այնպիսի յանդուգն զիրք է բռնել, որը ես տանել չեմ ուղում: Դուք, պարոններ, տեսաք, թէ արքեպիսկոպոսը հէնց նոր ինչպիսի օրինակ ցոյց տուաւ նրանց: Շատ յաւում եմ, որ պարտաւոր եմ բաժանուել ձեզանից, բայց այդ անհրաժեշտ է, և ես վաղուց արդէն մի այդպիսի ելք էի նախատեսել: Այսօր ես կը հեռանամ բանակից: Նիստը փակուած է:

Նա գլուխ տուաւ բոլորին և Պետրո-բէյին դառնալով՝ աւելացրեց.

—Գնանք ինձ հետ, մենք այստեղից միասին դուրս կը գանք:

Եւ նրա թէն առնելով Իպսիլանտին ուղղուեց դէպի դուռը: Կէս ժամ յետոյ նա մի փոքրիկ չքախմբով դուրս եկաւ բանակից, բայց նրա հեռանալու պատճառն իսկոյն յայտնի եղաւ Տրիկորֆոսում, և ամբողջ զօրքը, որը նրան յարգում էր Պետրո-բէյի հետ մտերիմ լինելուն և հօր հետերիայի մէջ բռնած բարձր դիրքի համար, զայրացած ոտքի կանգնեց հոգևորականութեան դէմ: Անկարգութիւններ տեղի ունեցան, և եթէ Պետրո-բէյը միւս զօրապետների հետ, գրանց թւում և Նիկողայոսի, չը թագնէին հոգևորականներին մի անվտանգ տեղում, գործն արիւնհեղութեամբ կը վերջանար: Միմիայն Հերմանը, որը յայտնի էր իր համարձակ քաջութեամբ, հրաժարուեց որևէ պաշտպանութիւնից, և երբ մի մայնեցի թքեց նրա երեսին, արքեպիսկոպոսը մի այնպիսի հարուած տուաւ նրան, որ զինուորը փոռեց զետին: Մայնեցիներն այնպէս էին յարգում ոչին ու քաջութիւնը, որ ակնածութեամբ ետ քաշուեցին և ճանապարհ տուին այն մարդուն, որին մի բոպէ առաջ ուղղում էին սպանել:

Ամբողջ օրը յոյները յուզման մէջ էին, և նրանց մի նշանաւոր մասը պահանջում էր իր ձեռքը տալ մի առանձին տեղում պահած զէնքերը, որպէսզի ազատուեն այն մարդկանցից, որոնք միմիայն ինտրիզներով են զբաղուած և ստիպեցին Իպսիլանտիին հեռանալ բանակից: Նրանք դաւաճաններից էլ վատ էին, իսկ պատերազմի ժամանակ դաւաճանն անհամեմատ վրտանգաւոր է թշնամուց: Հետեեալ օրը յուզմունքը հոգևորականութեան դէմ ծայրայեղութեան հասաւ, և վերջապէս բոլոր զօրապետները հաւաքուեցին Պետրո-բէյի մօտ և յայտնեցին, որ նա իշխանին վերադարձնէ, հակառակ դէպքում գործը բանակում եղած բոլոր հոգևորականների սպանութեամբ կը վերջանայ:

Պետրո-բէյը համաձայնուեց անձամբ գնալ Իպսիլանտիի ետևից, որովհետեւ իրօք նա երկիւղ էր կրում, թէ բանակից նրա հեռանալը վատ հետեանքներ կ'ունենայ: Նա իշխանին հասաւ Լէօնդարիայում, Մեղալուպոլսի մօտ, և ամբողջ զօրքի, նմանապէս և հոգևորականութեան կողմից խնդրեց վերադառնալ: Սկզբում իշխանը չէր ուզում համաձայնուել, բայց յետոյ հասկացաւ, որ այսպիսի հանգամանքներում հետերիա վերադառնալը շատ ցաւալի բան կը լինէր, իսկ ընդհակառակը՝ բանակում տեղաւորուելով՝ յաղթութիւնը տարած կը լինէր և կ'ապացուցանէր, թէ որպիսի քաղաքագէտ էր ինքը: Այդ պատճառով

չաբթի վերջին իշխանը վերադարձաւ և ցնծութեամբ ընդունուեց ամբողջ զօրքի կողմից, իսկ Հերմանը հրապարակով ներողութիւն խնդրեց նրանից, որովհետեւ իշխանն այդ բանը իր վերադարձի համար ամենաառաջին պայմանն էր դրել: Ի հարկէ՝ մի այդպիսի ստորութիւն անտանելի էր հպարտ արքեպիսկոպոսի համար, իսկ Նիկողայոսը ցնծութեան մէջ էր:

Անընդունակ, բայց աղնիւ Իպսիլանտիի թագաւորութիւնը տեկոյ ամբողջ յուլիս ամիսը: Նա առաջուանից աւելի անվրձնական դարձաւ, կամքի հիւանդութիւնը, որը նրա բնաւորութեան զլիսաւոր զիծն էր կազմում, առաջուանից աւելի խիստ կերպով երեան եկաւ: Տրիպոլիսը դեռ դիմանում էր, և Ահմէդ-բէյը թէպէտ հասկանում էր, որ անկարելի է իր զօրքով անցնել պաշարող խմբերի միջից, բայց անձնատուր լինելու մասին չէր էլ մտածում: Նա բաւական պաշար ունէր երեք ամսուայ համար, և Մահմէդ-Սալիկը բարձրաձայն յայտարարում էր, թէ ամբողջ Յունաստանում Տրիպոլիսից աւելի ապահով տեղ չը կայ:

Օրերն անցնում էին օրերի ետեից, և ազատութեան դործը մնասում էր անհասկանալի լեռնաձգութիւններից:

VIII

Օգոստոսի սկզբին տեղեկութիւն ստացուեց, թէ Մոնեմվազիայի թիւրքերն առաջարկում են անձնատուր լինել շնորհիւ այն բանի, որ ծովի կողմից պաշարուած էին Սպեցիայի նաւերով, իսկ ցամաքի կողմից—ապստամբուած յայտերի զնդերով: Անձնատուր լինելու հարցը իշխան Դիմիտրիոսն առաջարկեց ձերակոյտի քննութեանը, և այդ առթիւ բազմաթիւ հակառակ կարծիքներ յայտնուեցին: Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը կարծում էին, որ թիւրքերին հարկաւոր էր թոյլ տալ ազատ կերպով հեռանալ Զմիւռնիա կամ Փոքր-Ասիայի ուրիշ օրէն էնաւահանդիստ, բայց այն պայմանով, որ նրանք զէնքերը վայր դնեն և վճարեն պաշարման ծախքերը, բացի դրանից՝ տաս հազար թիւրքական ոսկի, որը երեք մասի կը բաժանուի—ցամաքային զօրքի, նաւատորմի և ազգային գանձարանի մէջ: Հերմանը իր կուսակիցներով հակառակեց դրան. Մոնեմվազիան Պելոպոնէսի ամենահարուստ քաղաքներից մէկն էր, և նա առաջարկեց, որ նրա բնակիչներն իրանց ամբողջ զոյքի արժէքով դնեն իրանց կեանքը: Իշխ. Դիմիտրիոսը հակառակ ծայրայեղութեան մէջ ընկաւ. նա ասաց, որ հեռերիան իր վրայ կ'առնի զինուորների ոռձկի անվրձար մնացած մասի հատուցումը, քանի որ նա իր ֆոնդը հէնց

դրա համար էր հաւաքել. բայց իրանց ամբողջ հասանելիքն ստանալով՝ զինուորները չը պէտք է մտածեն աւարի մասին. իսկ Մոնեմվազիայի անձնատուր լինելու թեթեւ պայմանները լսելով՝ Տրիպոլիսի թիւրքերն աւելի սիրով կը համաձայնուէին քաղաքը յոյներին յանձնել: Վերջապէս վէճը մուշտակուի փոխուեց, և ընդհանուր խառնաշփոթութեան միջոցին իշխան Դիմիտրիոսը հրամայական կերպով ստիպեց բոլորին լռել: Հերմանի հետ տեղի ունեցած դէպքից յետոյ նա հեղինակութիւն ունէր և երբ ձայնը բարձրացնում էր, բոլորը հնազանդում էին նրան:

— Ես ինքս անձամբ կը գնամ Մոնեմվազիա, — ասաց նա, — և իբրև զօրքի գլխաւոր-հրամանատար և նմանապէս հետերիայի կողմից նշանակուած փոխարքայ՝ կը բանակցեմ քաղաքը մեզ յանձնելու մասին: Ասում են՝ ափսոսելի զօրքերը ձեռքից դնացել են. ես ափսոսելից կը վերջնեմ մայնեցիներին՝ Պետրո-բէյի առաջնորդութեամբ: Մենք ափսոսելի նորից կը քննենք թիւրքերի զինավթափի պայմանները, բայց ես յոյս ունեմ, որ մեզ աւելի համեստ կը պահենք:

Սակայն ծերակոյտին շատ լաւ յայտնի էր իշխանի թոյլ բնաւորութիւնը, ուստի և դժուար էր նրան իր կողմը գրաւել, իսկ Իսթիլանտի վարմունքի հրամայական ձևը վերին աստիճանի կոմիկական էր թուում: Պետրո-բէյը, որ միշտ պաշտպանում էր իշխանին, այս անգամ հարկաւոր համարեց հակաճառել նրան.

— Զեղդ պայծառութեամբ լսեմ ի հարկէ՝ չէ մոռացել, որ պաշարուեմ արդէն երեք ամիս շարունակուում է և որ դա բացառապէս ժողովրդի գործն է: Հետերիան ոչ մի մասնակցութիւն չ'ունի դրա մէջ: Այդ պատճառով պաշարողները միայն իրաւունք ունեն կարգադրութիւն անել քաղաքն ստանալու պայմանների մասին, և միմիայն նրանց կամ նրանց առաջնորդին պէտք է անձնատուր լինի քաղաքը:

Իշխանը զայրացաւ:

— Նշանակում է, ես չեմ յունաց ամբողջ բանակի գլխաւոր-հրամանատարը:

— Դու ես զօրքերի գլխաւոր հրամանատարը, որն ստեղծել և պահում է հետերիան: Բայց Մոնեմվազիան պաշարող զօրագունը մասնաւոր միջոցներով է կազմակերպուած և այն էլ քո նշանակուելուց շատ առաջ, իսկ երբ դու Մորէա եկար, այդ զօրագունդն ընդունեցիր քո հրամանատարութեան տակ, բայց ոչ մի օգնութիւն ցոյց չը տուիր նրան: Այնտեղի ցամա-

քային զօրքերի գլխաւորը մեր ծերակոյտի անդամն է և հաւանականաբար կը կատարէ նրա կարգադրութիւնները:

—Աւելի շուտ, քան թէ փոխարքայի կարգադրութիւնները:

—Փոխարքան նոյնպէս ծերակոյտի անդամն է,—վրայ բերաւ Պետրօ-բէյը:

Իշխանը մտածմունքի մէջ ընկաւ:

—Լաւ,—ասաց նա վերջապէս,—ծերակոյտը կը վճռէ, թէ ում անունով պէտք է գրաւել Մոնեմվազիան—Էր, թէ իմ:

Առաջին անգամ յոյները մոռացան բոլոր վէճերը, և միաձայն որոշուեց, որ Մոնեմվազիան գրաւուի ծերակոյտի անունով:

Յետոյ վերանորոգուեցին վիճաբանութիւնները քաղաքի զինաթափի պայմանների վերաբերմամբ, բայց քանի որ պաշարող զօրազնդի գլխաւորն անպայման կերպով աւելի հեղինակութիւն ունէր այդ հարցի առթիւ, քան թէ Տրիպոլիսը չըջապատող զօրքերի զօրապետները, ուստի Հերմանը Նիկողայոսից գերադանդելու նպատակով առաջարկեց, որ այդ հարցը վճռուի իշխանի և յունաց զօրազնդի գլխաւորի բարեհայեցողութեամբ: Նիկողայոսը յօժարութեամբ համաձայնուեց՝ գիտե՛նալով, որ Պետրօ-բէյը կ'ուղեկցէ իշխանին, և ժպտալով աւելապահեց, թէ Հերմանի արդարացի նկատողութիւնն աւելի հոգեւոր իշխանաւորներին է վերաբերում:

Այգալիսով պատերազմի կենտրոնը տեղափոխեցին Մոնեմվազիա, և ամբողջ օգոստոս ամսի ընթացքում յունաց զօրքի կէտն անգործ մնաց Տրիպոլիսի տակ, և իշխանի բացակայութիւնից օգտուելով՝ հոգևորականներն սկսեցին նորից խալտառակ զրպարտութիւններ տարածել: Հերմանը թէն գիտէր այդ ամենը, բայց մի կողմ էր քաշուել և բանակի ներքին գործերի մէջ չէր խառնուում, իսկ միևնոյն ժամանակ ոչ մի ջանք գործ չէր դնում այդ գայթակղեցուցիչ ինտրիգները ոչնչացնելու համար:

Սակայն Նիկողայոսն այդ ամսին չատ գործեր ունէր, մի կողմից նա աշխատում էր, որ զօրքին պաշար հասցնելու գործը կանոնաւոր լինի, իսկ միւս կողմից նորակոչ զինուորներին էր կրթում: Նրա հմուտ ձեռքի տակ նոր կազմուած զնդերն սկսում էին կանոնաւոր կազմակերպութիւն ստանալ: Միւս զօրապետներն էլ հետևում էին նրա օրինակին, թէպէտ նրանցից շատերը ամենափոքր գաղափար անգամ չ'ունէին զինուորական գործի մասին: Սակայն չը նայելով որ յոյների մէջ քիչ-չատ կարգապահութիւն էր տարածուում, նրանց մէջ հետզհետէ աւելի ու

աւելի հաստատուում էր այն համոզմունքը, թէ իշխանը բոլորովին անընդունակ է մի այդպիսի մեծ զօրաբանակի առաջնորդ լինելու համար: Մոնեմվազիա գնալուց ի վեր անհետացաւ նրա իշխանութեան վերջին ստուերը, իսկ երբ տեղեկութիւններ ստացուեցին այդ քաղաքում պատահած դէպքերի մասին, նա մի կատարեալ կոմիկական անձնաւորութիւն դարձաւ բոլորի աչքում:

Տրիպոլի չրջակայ գիւղերն այլեւ չէին ենթարկուում յոյների զիշերային արշաւանքներին, որովհետեւ նրանք արդէն ամայացել էին, և թէ բանակի մէջ, թէ նրա շուրջը ոչ մի շարժում չէր նկատուում: Թիւրքերը գիտէին, որ անօդուտ էր յարձակում գործել Տրիկորֆոսի վրայ, իսկ յոյները մտադիր չէին մինչև Պետրո-բէյի վերադառնալը գնալ քաղաքի վրայ, և Միտսոսի գլխում պարապութիւնից մի անգամ գիշերը մի միայք ծագեց:

Թիւրքական նաւն այրելուց յետոյ միքանի օր շարունակ նրա սիրտը բոլորովին հանգիստ էր Զիւլէյմայի վերաբերմամբ, և երիտասարդին մխիթարում էր այն միտքը, թէ Աստուած կը պահպանէ իր սիրելուն, մինչև հնարաւոր կը լինի տեսակցուել նրա հետ: Երկար ժամանակ նա մինչև անգամ չէր էլ մտածում, թէ Զիւլէյման պաշարուած քաղաքումն է, որը վաղ թէ ուշ պէտք է անձնատուր լինի, և այն ժամանակ ամենայն հաւանականութեամբ՝ կողոպտման և բռնաբարութեան նոյնպիսի տեսարաններ տեղի կ'ունենան, ինչպէս և Կալամատայում, կամ թէ յարձակում կը լինի և գրա հետ էլ անխուսափելի կոտորած փողոցներում: Մինչև իսկ վերջին դէպքում էլ Զիւլէյման կարող էր վտանգից խուսափել, եթէ կատարէր նրա խորհուրդը և յունարէն ասէր պաշարողներին, թէ ինքը նրանց հայրենակիցն է: Բայց այժմ, երբ անց էին կացել պատերազմական հոգին յուզող ընդհարումները թիւրքերի հետ, և հասել ձանձրացուցիչ անգործութիւնն ու վէճերը հոգեւորականների հետ, նա սկսեց հոգեպէս տանջուել՝ մտածելով այն վտանգների մասին, որոնց կարող էր ենթարկուել Զիւլէյման: Իսկապէս քաղաքի պաշարման ժամանակ ապահովութեան մասին խօսք անգամ լինել չէր կարող: Մի պատահական գնդակ կամ մի զայրացած յոյն կարող էին ամեն ժամանակ սարսափելի կոտորած առաջ բերել: Կարող էր նաև հրդեհ ծագել քաղաքում, և դժբաղդ մարդկային զոհերն անխուսափելի էին:

Յիշած գիշերը Միտսոսի երկիւղն աւելի որոշ կերպարանք ընդունեց: Նրա աչքերի առաջ պատկերանում էր զարհուրելի աղէտների մի շարք, որոնց մէջ գլխաւոր զոհը Զիւլէյման էր:

Նա դուրս եկաւ թարմ օդը և յուսահատ կերպով աչքերը յանկեց քաղաքային պարսպի վրայ բարձրացած հինգ թէ վեց մեծ տներին, և դրանց իւրաքանչիւր պատուհանում նրան երևում էր բանտարկութեան մէջ հալումաշ եղած Զիւլէյման:

Այս չարագուշակ միրափները հետզհետէ աւելի տաժանելի էին դառնում. վերջապէս նա չը համբերեց և առանց որոշ հաշիւ տալու իրան, թէ ինչ է անում, վաղեց արտաքին խրամատի միջով, որի խորութիւնը հինգ ոտնաչափ էր միայն, շտապով անցաւ այնտեղից և դեռ չէր սթափուել, երբ իրան միւս կողմը գտաւ:

Ո՞ւր էր գնում Միտսոսը: Այդ բանը լաւ յայտնի էր նրա սրտին: Երիտասարդն այսպէս թէ այնպէս պէտք է գտնէր նըրան, որը կհանրից էլ թանգ էր իր համար: Աւելի յարմար լինելու համար նա հանեց կօշիկները և սկսեց բոբիկ անցնել բազալտի ժայռերի միջով՝ հէնց նոր երկնքի երեսը բարձրացած լուսնի արծաթափայլ ճառագայթների տակ: Մի լեռնային հեղեղատի համնելով՝ նա կանգ առաւ, որ իր այրուող մարմինը թարմ ջրով զովայնէ: Վերջապէս սկսեց վազել քաղաքի պարիսպների առաջ տարածուած դաշտավայրի միջով և երբ արդէն քաղաքի մօտ էր, պառկեց մի ձիթենու տակ, որ իր դրոթեան վրայ մի քիչ մտածէ:

Մարտկոցներով լցուած այդ պարիսպները երևում էին ուղղակի նրա դէմուդէմը, դաշտավայրից քսան ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Նշանցից յիսուսն քայլ հեռու պարսպի մէջ մի ընդարձակ խոռոչ կար, որի վրայ բարձրանում էր մի քանի տուն՝ փոքրիկ, երկաթէ ձողերով պաշտպանուած պատուհաններով: Այդ բնակարաններին ծածուկ մօտենալով՝ Միտսոսը կանացի ուրախ ձայներ լսեց և մտածեց, որ այնտեղ երևի անուանի թիւրքերի հարեմներն են գտնուում:

Երիտասարդը սողալով շարունակեց իր ճանապարհը, մինչև կրկին հասաւ քաղաքային պարսպի շարունակութեանը: Ապա դարձեալ վերադարձաւ դէպի թիւրքական տները, որովհետև այնտեղ իրան մօտ էր զգում Զիւլէյմային: Նա նորից պառկեց հարեան քարաժայռի ստուերի տակ: Լուսինը ծածկուեց ամպերի ետևը, իսկ տներում հետզհետէ չքացաւ լոյսը, և ձայները լռեցին:

Անցաւ կէս ժամ, և յանկարծ քաղաքային պարսպի վրայ երևաց մի թիւրք, որը շարժում էր մի ինչ որ սպիտակ բան ձեռքում: Միտսոսն անխօս մօտեցաւ այդ տեղին: Թիւրքը ցած ձայնով ասաց.

—Ո՛ւշ է: Ահա ստորագրուած թուղթը,—և նա ձեռքի

Թուղթը գցեց գետնին, յետոյ ետ դարձաւ ու շտապով անհետացաւ:

Միտսոսը վեր առաւ Թուղթը և դրաւ զրպանը՝ տարակուսած, թէ այդ ինչ պէտք է լինի: Դեռ ձեռքը զրպանից դուրս չէր հանել, երբ տների մէկից, որտեղ լոյս էր երևում գետ, մի քնքոյշ երգեցողութիւն լսուեց: Երիտասարդը չէր հաւատում իր ականջներին: Ձայնը Զիւլէյմայինն էր, և նա երգում էր զինեպործների երգը:

Այդ իսկ բուլէին պատուհանի առաջ ոտից մինչև գլուխ սպիտակ շորեր հագած մի երիտասարդ աղջիկ երևաց: Միտսոսն իսկոյն սկսեց ձայնակցել երգեցողութեանը:

—Միտսոս,—լսուեց պատուհանից:

—Ես այստեղ եմ, այդ դու ես, աղաւնեակս:

—Վերջապէս ես քեզ տեսնում եմ, ո՛հ, ես քեզ բոլորովին չեմ տեսնում,—շարունակեց Զիւլէյման երջանիկ, ուրախ ձայնով.—ինչպէս ես:

—Լաւ եմ, ամեն ինչ լաւ է, եթէ միայն մենք տեսնուենք իրար հետ: Է՛հ, դա էլ շուտով կը լինի, վրայ է Աստուած, շատ շուտով:

Զիւլէյման գլուխը դուրս հանեց պատուհանից:

—Այստեղ մի մնար, ես էլ չեմ կարող մնալ այստեղ: Այս պատուհանը նախասենեակումն է, և ինձ կարող են շրջանել: Հետացիր, թանկազինս, բայց մենք շուտով, շուտով կը տեսնուենք, այնպէս չէ, և այն ժամանակ գուցէ ինձանից մի պարգև էլ ստանաս...

—Պարգև,—կրկնեց Միտսոսը զարմացած, բայց յետոյ հասկանալով թէ գործն ինչու՞մն է, բացադանչեց.—ո՛, սիրելիս, սիրելիս...

—Այո, իմ Միտսոս,—պատասխանեց Զիւլէյման,—բայց ինձ տնր այստեղից, այս քաղաքը շուտով անձնատուր կը լինի:

—Անկասկած, բայց մի մոռանար, որ երբ կը գայ քո աղատութեան օրը, պէտք է դուրս գաս յոյների մօտ և ասես՝ «Ես ձեր հայրենակիցն եմ»: Այն ժամանակ կ'աղատուես ամեն վտանգից:

—Մնաս բարով, սիրելիս,—արտասանեց երիտասարդ աղջիկը և անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտսոսը եօթերորդ երկնքումն էր և ուրախութեամբ լցուած՝ վերադարձաւ բանակը: Անկողին մտնելիս միայն նա յիշեց զրպանում եղած թղթի մասին, կրակ արաւ և կարգաց հետեւալ յունարէն գրուած տոմսակը:

«Արդուր-Ահմէդը խոստանում է վճարել Կոստանդին Պար-

պիրոպուլոին 200 թիւերական ոսկի այն պայմանով, որ նրա և նրա հարեմի դրութիւնն ապահովուի բանաբարութիւնից: Տրիպոլի պաշարումը վերջանալիս՝ վերոգրեալներին անվտանգ ապաստարան տեղափոխելու համար՝ բացի դրանից կ'աւելացուի 10 ոսկի իւրաքանչիւր հոգուն:

«Արդուլ-Ահմէդ, նախկին նահանգապետ Արզուսի»:

Միտոսը կարգաց մինչև վերջը, կրակը հանգցրեց և երկար մտածում էր այդ տարօրինակ թղթի վրայ: Ամենից առաջ նա զգուանք զգաց, որ հինգհարիւր հոգուց կազմուած մի զօրախմբի յոյն առաջնորդը շահասիրական բանակցութիւն էր ըսկել թշնամիների հետ, բայց յետոյ մի անընկճելի գայթակղութեան ենթարկուեց: Նրա համար այդ թուղթը Զիւլէյմայի ազատութիւնն էր նշանակում, և նա այդ ազատութիւնն ապահովելու համար ամեն բանի պատրաստ էր: Դարձեալ, ինչպէս թիւրքական նաւն այրելու գիշերը, նրա սէրն ու պարտականութիւնը օրհասական կոխ էին մղում միմեանց դէմ: Բայց և այժմ, ինչպէս այն ժամանակ, չը նայելով որ նրա սրտից արիւն-արցունք էր հոսում, Միտոսը պարտականութիւնն ընտրեց:

Ուստի նա վեր թռաւ, հագաւ շորերը և գնաց Նիկողայոսի մօտ՝ որոշելով ամեն ինչ ասել նրան: Դուրս գալով իր վրանից, նա մթութեան մէջ լսեց պահապանի ձայնը.

—Ո՞վ է գալիս:

Այդ բոլորէին խրամատի եզերքին երևաց մի մարդկային կերպարանք. Միտոսը ճանաչեց Պարպիրոպուլոին, որը կամացուկ սկսեց խօսել պահապանի հետ:

—Յիսուն ոսկի,—լսուեց Պարպիրոպուլոի ձայնը:

—Իսկ երբ պէտք է վճարուի,—հարցրեց հրապուրուած պահապանը:

Տրիպոլի անկման օրը:

Միտոսը որոշեց միջամտել այդ ամօթալի սակարկութեանը և մօտենալով խօսակիցներին՝ ասաց.

—Լսի՛ր, ընկեր,—արտասանեց նա՝ պահապանին դառնալով,—մի՛ համաձայնուի՛ր և հարցրու, թէ ինչո՞ւ էր գնացել խրամատի միւս կողմը:

—Քեզ ինչ, լակո՛տ,—բարկութեամբ ասաց Պարպիրոպուլոն:

Պահապանը կասկածոտ հայեացքով մերթ մէկին, մերթ միւսին էր նայում և վերջապէս ասաց.

—Նա ինձ յիսուն ոսկի խոստացաւ:

—Յիմար,—պատասխանեց Միտոսը,—եթէ չը լսես ինձ,

ես քեզ մի այնպիսի քոթակ կը տամ, որ փողերի մասին բոլորովին կը մոռանաս:

—Գնա քո բունը, լակոտ,—բացադանչեց Պարպիրոպուլօն,—թէ չէ վաղը կը գանգատուես քեզ վրայ անհնազանդութեանդ համար:

—Լաւ,—ասաց երիտասարդը ծիծաղելով,—այդ վաղը կը լինի, իսկ այժմ դեռ այսօր է: Միտդ պահիր, բարեկամ,—աւելացրեց նա՝ պահապանին դառնալով,—փութանքի մէջ կ'ընկնես, եթէ չը լսես ինձ:

Նա վերադարձաւ իր վրանը, որպէսզի ժամանակ տայ Պարպիրոպուլօնին հեռանալու, որովհետեւ չէր ուզում, որ մէկը տեսնէր իր գիշերային այցելութիւնը Նիկողայոսին: Հինգ րոպէ յետոյ Միտսոսը ճանապարհ ընկաւ և հասնելով Նիկողայոսի բնակարանը՝ դուռը բաղխեց:

—Ո՞վ է,—լսուեց Նիկողայոսի ձայնը:

—Ես եմ, Միտսոսը, և ինձ հարկաւոր է իսկոյն տեսնել քեզ, մօրեղբայր:

—Ապաքիր մի րոպէ:

Եւ ներսից եկող ձայնը ցոյց էր տալիս, որ նա կրակ էր անում:

—Ես չեմ կարող կրակ վառել,—ասաց նա մի րոպէ յետոյ,—բայց այդ ոչինչ, ներս մտիր և նստիր մահճակալի կամ վառօդի արկղի վրայ: Դէհ, ասա շուտով, ինչ կայ:

—Ահա թէ ինչ,—պատասխանեց երիտասարդը՝ թիւրքից ստացած թուղթը նրան տալով,—սրա մէջ ասուած է, թէ Պարպիրոպուլօն երկու հարիւր ոսկի կը ստանայ Տրիպոլսի անկման օրը Արդուլ-Ահմէդի և նրա տանեցոյց կեանքն ապահովելու համար:

Նիկողայոսը մտածմունքի մէջ ընկաւ, իսկ յետոյ արտասանեց.

—Դեհ, Բայց դու ճրտեղից ձեռք բերիր այս թուղթը:

—Իսկոյն կը յայտնեմ:

Բայց երիտասարդը չը գիտէր, թէ ինչպէս սկսէր իր խոստովանութիւնը:

Նիկողայոսն աշխատում էր նրան սիրտ տալ:

—Ես լսում եմ՝ Ո՛չ, ապաքիր, մի ինչ որ մարդ է գալիս: Այդ իսկ րոպէին լսուեց դրան ձայնը, և Նիկողայոսը հարցրեց.

—Ո՞վ կայ այդտեղ:

—Խորեմիսը,—պատասխանեց մի ձայն,—պահապանը:

—Ի՞նչ կայ:

—Ես երկու ժամ պահապան էի կանգնած. երեսուն րոպէ առաջ կապիտան Պարպիրոպուլոն խրամատի միւս կողմից եկաւ: Անհրաժեշտ եմ համարում այդ մասին յայտնել քեզ:

—Կապիտանը բացատրեց, թէ որտեղ էր:

—Ո՛չ:

—Ներս մտի՛ր, Խորեմիս: Նա քեզ փող առաջարկեց:

—Ո՛չ,—պատասխանեց պահապանը:

—Դու լաւ արիր, որ ինձ ասացիր այդ: Կարող ես գնալ: Իսկ դու, Միտսոս,—աւելացրեց Նիկողայոսը՝ երիտասարդին դառնալով, երբ պահապանի ոտնաձայները լռեցին միութեան մէջ,—պատմիր, թէ ինչպէս ձեռք բերիր այս թուղթը:

Միտսոսն անկեղծօրէն բաց արաւ նրա առաջ իր գաղտնիքը:

—Օ՛, մօրեղբայր,—ասաց նա, խոստովանութիւնը վերջացնելով,—ապահովիր նրա կեանքը Տրիպոլիի անկման օրը: Աշխարհիս երեսին չը կայ մի այդպիսի զեղեցիկուհի, և ես չեմ կարող ապրել, եթէ նրան մի որեւէ բան պատահի:

Նիկողայոսը բաւական ժամանակ լուռ էր. իսկ յետոյ հարցրեց.

—Է՛, իսկ երբ դու թիւրբական նաւն այրեցիր, քո մրտրով չ'անցան, թէ նա կարող էր ուղևորներէ մէջ լինել:

—Ես համոզուած էի գրանու՛մ և միայն աղէտից յետոյ իմացայ, որ նա նաւի վրայ չէր:

—Թող Աստուած ներէ քեզ,—խօսեց Նիկողայոսը՝ Միտսոսի ձեռքից բռնելով,—իսկ դու մեզ ներձեւ ես:

Ներիտասարդն այնպէս էր յուզուած իր խոստովանութիւնից, որ յանկարծ լաց եղաւ:

—Ի՞նչ պատահեց մեր կորիւնին,—քնքոյշ ձայնով ասաց Նիկողայոսը.—մի վշտանա՛ր: Դու լաւ լուր բերիր և տեսար քո զեղեցիկուհուն: Հանդարտու՛իր, երգու՛մ եմ քեզ բոլոր սրբերի անունով, որ ոչ հիւանդութիւնը, ոչ վէրքերը, ոչ փառքը, ոչ մի բան, բացի պատուից, չեն արգելիլ ինձ ապահովելու նրա գրութիւնը:

Միտսոսը պինդ սեղմեց Նիկողայոսի ձեռքը, բայց ոչ մի խօսք չը կարողացաւ արտասանել:

—Իսկ դու էլ քո կողմից պէ՛նք է խոստանաս,—չարունակեց Նիկողայոսը,—որ այլևս առանց թոյլատուութեան դուրս չես դալ բանակից: Այդպիսի անկարգութիւնների պատիժը բանակից արտաքսելն է, և վաղն այդ անպիտանը կը վճռուի այստեղից. նա արդարացրեց հոգևորականների ամբաստանութիւնը և անարգեց մեզ բոլորիս: Դէ՛հ, այժմ գնա՛ քննելու, Միտսոս: Դու

քաւեցիր քո յանցանքը՝ անարժան յոյնի դաւաճանութիւնը երևան հանելով:

Հետևալ օրը Պարպիրոպուլօին հրապարակով արտաբանեցին բանակից, իսկ յետոյ Միտսօսը ծածուկ այցելեց Խորեմիսին և բացատրեց նրան, թէ լաւ էր արել, որ մատնել էր Պարպիրոպուլօին, որն առանց այդ էլ կը պատժուէր:

Մոնեմվազիայի անձնատուր լինելու լուրը լիքն էր վշտալի և ուրախառիթ, ողբերգական և ծիծաղաշաժ դիպուածներով: Իշխան Դիմիտրիոսն ըստ երևոյթին չը նայելով ծերակոյտի վճռին՝ պայմանագիրն իւր անունով էր ստորագրել, իսկ երբ թիւրքերը քաղաքից դուրս էին գալիս նաւերը մտնելու համար, զայրացած մայնեցիները սպառնալիքներով ընդունեցին նրանց, որովհետև անձնատուր լինելու պայմանագիրն առանց ձերականոյտի ներկայացուցիչների ստորագրութեան անպարտադիր էին համարում: Ընդհարում տեղի ունեցաւ, որի ժամանակ հինգ թիւրք սպանուեցին և մի քանի տներ կողոպտուեցին: Մոնեմվազիան անբարեկաշու հանգամանքներում անձնատուր եղաւ: Չօքն ու նաւատորմիղը կասկածով էին վերաբերում միսեանց, իսկ զինուորները մեղադրում էին սպաներին թիւրքերի հետ չահափրական յարաբերութիւն ունենալու համար: Վերջապէս վէճ ծագեց այն բանի համար, թէ ո՞վ պէտք է բարձրացնէր յունական դրօշակը անձնատուր եղած քաղաքում: Մի բանում միայն բոլորն էլ համաձայն էին—իշխան Դիմիտրիոսին արհամարհելու մէջ: Առաջ բոլորին էլ յայտնի էին նրա թոյլ բնավորութիւնն ու անըդունակութիւնը դէպի զինուորական գործը, բայց այժմ, երբ նա ծերակոյտի վճիռն անվայել կերպով խախտեց, մի այնպիսի խայտառակութեամբ ծածկեց իւր անունը, որ այդ բոպէից, գործնականապէս ասելով, վերջացած էր նրա դերը յունաց յեղափոխութեան գործում:

Իհարկէ՝ քաղաքի անձնատուր լինելու պայմանագիրը վատ էր կազմուած, և թիւրքերն ազատ կերպով հեռացան՝ առանց մի գրօշ վճարելու: Եթէ որ այդ միևնոյն պայմանով թիւրքերը յանձնելու լինէին Մորէայի միւս ամրոցները, այն ժամանակ հետերիայի գանձարանը բոլորովին կը սնանկանար: Այդպիսով չընայած որ բռնաբարութեան և կողոպտման յետագայ դէպքերը բարոյական դատապարտութեան արժանի են, սակայն պատեւրազմն առանց աւարառութեան չէր կարող շարունակուել, իսկ յաղթութեան բոպէին յոյների գործած անգլթութիւնը կարելի էր վերագրել վրէժխնդրութեան ծարաւին՝ դարաւոր բռնութեան լծի փոխարէն:

Մայնեցիների զօրագունը շարունակում էր գրաւել Մո-

նեմվազիան, Պետրոս-բէյը նոր զինուորներ էր ժողովում Տրիպոլի վրայ յարձակում գործելու համար, իսկ իշխան Դիմիտրիոսը իր ազատ ժամանակը, այսինքն քսանհչորս ժամ մի օրուայ մէջ՝ նուիրում էր քաղաքային պարսպները կարմիր կոտրով զարդարելուն, երբ յանկարծ տեղեկութիւն ստացուեց Նավարինի արեւմտեան ծովափի նաւահանիդատներից մէկի անկման մասին: Իսպիլանտին այնտեղ ուղարկեց մի հզ զինուորական պաշտօնեայ իբրև իր և ծերակոյտի ներկայացուցիչ: Այս անարժան հայրենասէրն իր հետ վերցրեց աւարառուներ ի մի աւաղակախումբ: Նաւարինի այս դէպքն ընդմիշտ մի նախատական բիծ դրաւ յոյների վրայ: Բերդապահ զօրքը զէնքերը վայր դրած՝ դեռ քաղաքից դուրս չէր եկել, երբ Պետրոս-բէյը ծերակոյտի ներկայացուցիչն այրեց նրա անունով իր ստորագրած դաշնագիրը և կոտորածի նշան տուաւ: Ոչ մի թիւրք կենդանի չը մնաց: Կանանց մերկացրին, և նրանք իրանց նախատինքը ծածկելու համար ծովն էին թափում, որտեղ ձկնիւղների նման զնդակահար էին անում նրանց. երեսաներին խլում էին մայրերի ձեռքից և մաս-մաս կտրատում. տղամարդկանց կախում էին իրանց բնակարանների դռներից և սարսափելի տանջանքների ենթարկում: Մի մահմէդականի առաջարկեցին ընտրել մահ կամ քրիստոնէութիւն, և երբ ընտրեց վերջինը, նրան խաչեցին: Մի ժամուայ ընթացքում կատարուեց այս խայտարակ ոճիրը, իսկ յետոյ Սպեցիայի երկու նաւեր ամեն տեսակ աւարով բռնաւորուած՝ ծովը դուս եկան:

IX

Սեպտեմբերի սկզբին մայնեցիների զօրագունը Պետրոս-բէյի և իշխանի հետ վերադարձաւ Տրիպոլի չրջակայքը: Իսպիլանտին այժմ հակում էր հոգևորականների կուսակցութեան կողմը, որովհետև զօրքի վարմունքը իր համար անձնական անպատուութիւն էր համարում: Այդ բանը Հերմանին ձեռնառու էր, և նա սկսեց միջոցներ որոնել, որպէսզի իշխանին վերադարձնէ այն իշխանութիւնը, որից նա իր բնաւորութեան թուլութիւնից զրկուել էր, և միևնոյն ժամանակ զինուորների աչքում ականաւոր զօրապետների վարկը զցէ:

Զրպարտութիւն զրպարտութեան ետևից էր դալիս, և դա աւելի հեշտ էր այն պատճառով, որ իսկութեան վրայ էր հիմնուած: Մի ուրիշ յոյն կապիտան էլ բռնուեց պաշարուածների հետ շահասիրական յարաբերութիւն ունենալու մէջ: Ստոյգ էր նաև այն բանը, որ յոյները ուտեստ էին վաճառում պաշա-

բուածներին, և մի անգամ գիշերը մի թիւրք բռնուեց, որը իր կեանքը փրկելու համար յայտնեց, թէ ինչ կերպով քաղցած թիւրքերը հաց և միս են ստանում զրսից: Այս բանը յայտնուելուց յետոյ Պետրօ-բէյը յայտարարեց, որ եթէ մի ուրիշն էլ բռնուի, անխնայ կերպով գնդակահար լը լինի, իսկ գիշերային պահապանների թիւր կրկնապատկուեց: Յայտնի չէ, այս միջոցներին, թէ անպիտանների ճարպիկութեան կամ դաւադրութեան տարածուած լինելու շնորհիւն էր, որ դաւաճաններ այլևս չը բռնուեցին, թէպէտ և պաշարն առաջուայ նման դնում էր քաղաք: և վերջապէս Հերմանը կանգնեց ծերակոյտի մէջ և բարձր ձայնով բոլոր սպաներին մեղադրեց դաւաճանութեան մէջ:

—Պաշարումը շարունակում է,—ասաց նա,—բայց արդեօք լինչ միջոց է ձեռք առնուած աւարտելու համար: Յանուն հայրենասիրութեան ես պատասխանում եմ—ոչինչ: Ո՞ւմ օգտի համար են պահում այստեղ մարդկանց՝ զրկելով նրանց գործից, քանի որ խաղողը հասնում է, իսկ ոչ ոք չը կայ, որ հաւաքէ այն: Թռչունները կոցահարում են պտուղները, իսկ աշխատաւորները փչանում են այստեղ շան բներում, արեգակի կիզող ճառագայթների տակ կամ դժուարատար զօրախաղերի մէջ: Գուցէ այդ բանն օգուտ է բերում հողերականներին: Ո՛չ, և կեղեցիները դատարկ են, տասանորդի հաւաքումը յետաձգուած է: Իշխան Դիմիտրիսն է պահում զօրքն այս բարձրութիւնների վրայ: Դժուար չէ պատասխանել, թէ ով էր բանակցութիւնների մէջ մտել Արդու-Ահմէդի հետ նրա շահերը պահպանելու համար: Զօրապետներից մէկը: Ո՞վ էր, որ անցեալ շաբաթ դաւաճանութեան մէջ բռնուեց: Մի ուրիշ զօրապետ: Ո՞վ է այժմ ուտելիղէն վաճառում պաշարուածներին: Զօրապետները: Նշանակում է՝ ում է օգուտ բերում այս պաշարումը, որի միջոցին թիւրքերը երջանկութիւն են վայելում: Զօրապետներին: Եւ սա կոչուած է պաշարում: Ոչ, սա Տրիպոլիի չուկան է, և առետրականները—զօրապետներն են: Մանաւանդ նշանաւոր է նրանցից մէկը: Նա կարող էր վեց շաբաթ առաջ աւարտել այս պաշարումը: Ազնուատոհմ իշխանը մեր կողմն է, և ես պարտ եմ համարում բաց անել նրա աչքերը: Նրանից միայն կախում ունեն զօրապետները, բայց ամբողջ օգոստոսին իշխանըն այստեղ չէր, և Նիկողայոս Վիդալիան էր իշխում անսաման: Ուստի եթէ նա ազնիւ մարդ է, ես հարցնում եմ, ինչու չը փորձեց քաղաքը գրաւել:

Այս ճառի ընթացքում մի քանի անգամ տրտունջ լսուեց զինուորականների մէջ, բայց Նիկողայոսը ձեռքը բարձրացնելով՝ ստիպում էր նրանց լռել: Իսկ ինքը ժպտաղէմ լսում էր, և երբ

Հերմանն սկսեց իր աղնուլթեան մասին խօսել, նա բարձր ծիծաղեց: Վաղուց արդէն նա նախատում էր ինքն իրան, որ այնպէս էր վարւում, ինչպէս հարկն էր և այժմ որոշեց վճռական քայլ անել: Հերմանը բացարձակ էր խօսում, ինքն էլ նոյն ձևով կը պատասխանէ: Նրանք նա կամացուկ կանգնեց, խօսք խնդրեց իշխանից և խօսեց հանդարտ կերպով:

—Վերջապէս արքեպիսկոպոսը բացարձակ խօսեց, և թէպէտ ես նրա հետ միշտ բացարձակ կերպով էի վարւում, բայց նա այս առաջին անգամն է, որ այդ ընթացքը բռնեց: Նա հաւատացնում է, թէ ոչ մի միջոց ձեռք չէ առնուած պաշարումն աւարտելու համար, բայց այդ,—եւ վստահանում եմ ասել ի լուր ամենեցուն,—սուտ է: Ո՛չ, կը խնդրէի քեզ հետեւ,—աւելացրեց նա, երբ Հերմանը վեր թռաւ տեղից,—եւ քեզ լսում էի, իսկ այժմ կը ստիպեմ, որ դու էլ ինձ լսես: Կրկնում եմ, որ ինչ որ դու ասացիր պաշարման մասին,—սուտ է և դիտաւորեալ սուտ: Նա ինքը գիտէ այդ: Օգոստոսին նա այստեղ էր և գիտէ, որ ես բոլոր ժամանակ զբաղուած էի մարդկանց սովորեցնելով, և եթէ որ նա գոնէ մի փոքր դադարէր ունենալ գիտնորական գործի մասին, այն ժամանակ կը հասկանար, որ այդ վարժութեան շնորհիւ նրանք այժմ պահանջելի գիտնորներ են դարձած: Նա մեզ ասաց, թէ այդ մարդիկ այստեղ մնալով՝ իրան ոչ մի օգուտ չեն տալիս: Մասամբ դա ճիշտ է, բայց ոչ բոլորովին, որովհետեւ նրանց համար մեծ շահ է, եթէ Յունաստանըն ազատուի, իսկ այստեղ մնալով նրանք հայրենիքի ազատութեան գործին են ծառայում: Նշանակում է՝ այդ մարդկանց ամենամեծ շահը, եւ առաւել նրանց պարտականութիւնը—մնալն է: Ապա Հերմանն ասում է, թէ հոգեւորականները ոչ մի շահ չունեն բանակում մնալով: Ուրեմն ինչո՞ւ են մնում և երկպառակութիւն գցում մեր մէջ: Յանուն Աստուծոյ երդուեցնում եմ նրանց հեռանալ: Թող գնան և հաւաքեն իրանց համար այնպէս թանկագին տասանորդը: Ոչ ոք չի արգելիլ նրանց: Բայց նրանք մնում են: Նշանակում է դրա մէջ է նրանց շահը: Չեն մտածում արդեօք ստանալ սպասելի աւարի նշանաւոր մասը: Նրանց պետք, ինքն արքեպիսկոպոսը՝ այդ նպատակով չէ եկել այստեղ, որ աւարի կէսը եկեղեցու համար պահանջէ, միւս կէսը թողնելով ազգային գանձարանին, իսկ հայրենիքի համար կռուողներին—ոչինչ: Այո, նա ինքն առաջարկեց ինձ և Պետրօբէյին այդպէս վարուել և հէնց այդ նպատակով էլ նա ու բոլոր հոգեւորականներն սպասում են աւարը բաժանելու բոլային՝ յուսալով, եթէ ոչ կէսը, գոնէ մի նշանաւոր մասն ստանալ:

Նիկողայոսը մի յաղթական հայեացք գցեց Հերմանի վրայ,

որը քաթանի նման սպիտակ էր և ամբողջ մարմնով զոդում էր զայրոյթից:

—Դու կարող ես ինձ ատել, որքան կամենաս,—բացազանչեց Նիկողայոսը՝ վերջապէս սաստիկ զայրացած,—բայց ես քեզանից չեմ վախենում: Եթէ դու ազնուութեամբ ես գործում, հապառերեմն ես ինչու չը յայտնեմ քո զաղտնի նպատակները. եթէ ոչ, ժամանակ է գիմակը վայր դրել երեսիցդ:

Հերմանն շտապով վեր թռաւ:

—Դա զգուշիկ զրպարտութիւն է,—գոչեց նա շնչասպառ: Բայց Պետրօ-բէյն առանց տեղից բարձրանալու՝ արտասանեց ցած, բայց այնպէս, որ բոլորը լսեցին.

—Բոլորը, ինչ որ ասաց Նիկողայոսը, ճիշտ է. ես ինքս եմ լսել:

—Նստիր, արքեպիսկոպոս,—ասաց իշխանը,—Նիկողայոս վիդալին, չարունակիր:

—Այս մարդը,—սկսեց Նիկողայոսը,—հաւատացնում է, թէ այստեղ դատապարտելի առևտուր է տեղի ունենում թիւրքերի և զօրապետների մէջ. Մեզ բոլորիս՝ դժբախտաբար յասնի է, որ դրա մէջ մի կտոր ճշմարտութիւն կայ: Նրկու ամիս սրանից առաջ այդ բանը դեռ ևս գոյութիւն չ'ուներ, իսկ նա իր մարդկանցով միննոյնն էր ասում: Ես ձեզ հարցնում եմ, ազնուութիւն էր այդ կերպ վարուել: Պարզ չէ՞ արդեօք դրա նպատակը: Խռովութիւն ցանկելով զինուորների և զօրապետների մէջ՝ նա ուզում էր բոլոր աւարը իր գրպանը լցնել ի փառս Աստուծոյ: Բայց նրա բոլոր ջանքերն աջողութիւն չ'ունեցան, և երբ իշխան Դիմիտրիոսը հեռացաւ այստեղից, տէրտէրներն այնքան էլ բարի համբաւ չէին վայելում բանակի մէջ: Վերջիվերջոյ արքեպիսկոպոսն առանձնապէս ինձ վրայ յարձակուեց: Ներա խօսքերին նայելով՝ ես յարող էի յարձակուել քաղաքի վերայ օգոստոսին, երբ որ յարմար գատէի: Դա էլ կեղտոտ սուտ է, բայց գուցէ ոչ զիտաւորեալ, քանի որ արքեպիսկոպոսը ոչ մի զաղափար չ'ունի զինուորական գործերի մասին: Բացի այն, որ անհրաժեշտ էր վարժեցնել զինուորներին, ես Պետրօ-բէյին խօսք էի տուել առանց մայնեցիկներին յարձակում չը գործել, որոնք նրա հետ Մոսկովաղիայում էին: Ասած, Պետրօ-բէյ, այդպէս չէ:

—Այդպէս է,—պատասխանեց գլխաւոր-հրամանատարը:

—Իսկ այն բանի վերաբերմամբ, թէ ես օգուտ էի քաղում յարձակման յետաձգութիւնից,—չարունակեց Նիկողայոսը,—թող արքեպիսկոպոսը իր զրպարտութեան ապացոյցները ներկայացնէ: Խօսիր, Հերման, ես պատասխանի եմ սպասում:

Տիրեց մեռելային լուռութիւն: Հերմանը ոչ մի խօսք չ'ար-

տասանեց: Միայն նրա աչքերը կայծեր էին արձակում, որոնք աւելի պերճախօս էին, քան թէ խօսքերը:

—Եթէ նա մտքում հաւաքում է իր ապացոյցները,—արտասանեց Նիկողայոսը,—ուրեմն ես դեռ կը սպասեմ:

Բայց և այնպէս Հերմանը լուռ էր:

—Դուք տեսնում էք,—բացադանչեց վերջապէս Նիկողայոսը,—որ այդ բոլորը սուտ է: Ինձ հրապարակով մեղադրեցին սարսափելի ոճրագործութեան մէջ և չեն կարող մի ամենափոքր ապացոյց ներկայացնել հաստատելու համար: Բայց ինչո՞վ կը վերջանայ այս: Այս մարդը չի զղջալ իր արածի վրայ և ներողութիւն չի խնդրել ինձանից, թէպէտ ես չեմ էլ ուզում ներել նրան: Փառք Աստծու, ինձ համար մի ուրիշ ելք կայ: Ինձ զգուցեցին բոլոր ինտրիգներն ու վէճերը, բոլոր ամբաստանութիւններն ու զրպարաութիւնները: Ես այլեւս մտադիր չեմ համբերել զրանց: Երդւում եմ Աստծու անունով, որ իմ նպատակն է միայն հայրենիքի ազատութիւնը, և ես չեմ կարող ծառայել այդ սուրբ գործին՝ անդադար վիճաբանելով այն մարդկանց հետ, որոնց չեմ յարգում: Մի մարդ այստեղ մի անգամ ասաց, թէ կը հեռանայ, բայց չը հեռացաւ: Այժմ ես եմ ասում, թէ այս փողովն ինձ այլեւս չի տեսնիլ և չի լսիլ ձայնս, բայց ես իմ խօսքս կը պահեմ: Սակայն նախքան գնալս դարձեալ խնդրում եմ, ով որ կասկած ունի ինձ վրայ իբրեւ դաւաճանի, թող բացարձակ ասէ:

Մի խորին լուռութիւն եղաւ նրա հրաւերի պատասխանը:

—Լաւ,—արտասանեց նա զուարթ դէմքով,—ուրեմն ես այստեղից հեռանում եմ բոլորովին մաքուր:

Նա քանդեց իր սուրը, դրաւ սեղանի վրայ, իշխանի մօտ, և պարզ ու հանդարտ ձայնով ասաց.

—Իշխան, ես հրաժարւում եմ ծերակոյտի մէջ իմ ունեցած տեղից և վայր դնում զօրապետի կոչումը, մինչև անգամ սպայի աստիճանը: Ի ծնէ ես մայնեցի եմ, և եթէ դու, իշխան, համաձայն ես, այն ժամանակ իբրեւ հասարակ զինուոր կը մտնեմ մայնեցիների զօրագնդի մէջ: Դարձեալ մենք միասին կը ծառայենք, վաղեմի բարեկամ,—աւելացրեց նա՝ Պետրօբէյին դառնալով:

Եւ պատասխանատուութեան դժուարութիւնից ազատուելով՝ նա թեթեւ քայլերով և թեթեւցած սրտով դուրս եկաւ ծերակոյտի ատենակից:

Դիմելով ուղղակի դէպի մայնեցիների բանակը և Միտսոսին ու Եանիին տեսնելով, որոնք խօսում էին մի խումբ զի-

նուորներէ հետ, Նիկողայոսը նստեց նրանց մօտ, վառեց ծխաքարչը և ուրախ արտասանեց.

—Առաջին անգամն եմ ես այստեղ բաւականութեամբ ծածում: Եւ որքան լաւ է ձեզ հետ ընկերաբար նստել այստեղ: Ես ձեր ընկերն եմ, հասարակ զինուոր:

—Այդ ինչ է նշանակում, Նիկողայոս մօրեղբայր,—բացադանչեց Միտոսը և աւելացրեց յօճքերը կիսած.—չը լինի դա Հերմանի գործն է:

—Ո՛հ, Միտոս, այդ միայն ես կարող էի անել: Ես յօժարակամ հրաժարուեցի պաշտօնիցս և բոլոր պատիւներիցս: Ես այժմ զինուոր Նիկողայոսն եմ, բայց այս բոլէին թագաւորից էլ երջանիկ եմ. այլևս ոչ ոք չէ կարող զրպարտել ինձ: Փօռք Ասածու, բոլորովին հանգիստ եմ:

Եւ նա բարձրաձայն, ուրախ ծիծաղեց:

—Բայց ինչ է պատահել,—հարցրեց Միտոսը՝ ոչինչ չը հասկանալով:

—Առանձին ոչինչ: Ես ինձ ազատեցի շատախօսելու և վատաբանելու կարիքից. այժմ կարող եմ գլխովին հայրենիքին ծառայել: Ահա մեծաւորները գալիս են, հարկաւոր է պատիւ տալ նրանց:

Նա վեր թռաւ և ուղիղ կանգնեց:

Պետրո-բէյն իշխանի և միւս զօրապետների հետ մօտեցաւ նրան:

—Թող այդ յիմարութիւնը, եղբայր,—ասաց Պետրո-բէյը, և գնանք իմ վրանը: Տեսնո՞ւմ ես, որ բոլորս քո ետևիցն ենք եկել:

—Չեմ գալ, ինձ համար այստեղ շատ լաւ է,—պատասխանեց Նիկողայոսը զուարթ դէմքով:—Սօսիր, ինչ ուզում ես, իսկ ես կը լռեմ:

Իշխանն առաջ եկաւ և ամենասիրալիք կերպով ասաց.

—Մենք եկել ենք խնդրելու քեզ, որ փոխես վճիռդ: Այլևս ոչ ոք չի անպատուիլ քեզ ձերակոյտի մէջ:

—Իշխան,—վրայ բերաւ Նիկողայոսը.—իմ ամբողջ անցեալը յիշելով՝ ես համարձակ կարող եմ ասել, որ մի խելացի դործ եմ արել միայն—այսօր հասարակ զինուոր դառնալով, և եթէ ճիշտ է, որ ինձ այլևս չեն անպատուիլ ձերակոյտի մէջ, դա աւելի ևս հաստատում է իմ արած քայլի խոհեմութիւնը:

—Բայց չէ որ դա անհեթեթ բան է,—ասաց Պետրո-բէյը,—բոլոր հոգևորականները, մինչև իսկ Հերմանը՝ ցաւում են քո արածի վրայ:

—Քաղցր է ինձ համար լսել քո խօսքերը,—բացադանչեց

Նիկողայոսը ծիծաղելով,—բայց ես երեխայ չեմ, և ինձ քաղցր խօսքերով չէ կարելի գնել:

—Բայց մտածիր, քո աջակցութիւնը մեզ համար կարեւոր է: Դու մեզ բոլորիցս աւելի ժողովրդականութիւն ես վայելում գինուորնների մէջ:

—Աւելի լաւ: Ես իբրեւ գինուոր աւելի օգտակար կը լինեմ, քան իբրեւ զօրապետ:

—Բայց քո ապագան,—արտասանեց Պետրո-բէյը,—իշխան խանը խոստացաւ...

—Ես ձեռք վերցրի դրանից,—աշխոյժով ընդհատեց նրան Նիկողայոսը,—և ինձ զգում եմ այնպէս, ինչպէս ծանր բեռից ազատուած մի ձի: Մի աշխատիր ինձ նորից թամբել: Հաւատան, որ ինձ համար թանգ է միայն Յունաստանի ազատութեան գործը, որին մենք միասին վաղուց արդէն ծառայում ենք: Երեք ամիս շարունակ ես կարծում էի, թէ արքեպիսկոպոսի հետ կուեկոյ՛մ ծառայութիւն եմ անում այդ գործին, բայց այժմ տեսնում եմ, որ դա ոչ մի օգուտ չէ բերել: Իսկ եթէ ես մնամ ծերակոյտի մէջ, դարձեալ ակամայ պէտք է հայհոյեմ: Ոչ, հանգիստ թող ինձ: Ինձ համար այստեղ աւելի լաւ է:

Նա նայեց իր մօտ կանգնած Միտսոսին և աւելացրեց.

—Ես քեզ հետ առանձին խօսելիք ունեմ, Պետրո-բէյ, բայց դեռ ժամանակ կը լինի: Իսկ այժմ, պարոններ, թոյլ տուէք ինձ շնորհակալութիւն յայտնել ձեզ ձեր մտերմութեան համար, բայց չը կատարել ձեր ցանկութիւնը:

Պետրո-բէյը հասկացաւ, որ գոնէ այժմ Նիկողայոսին ոչինչ չէր կարելի անել և հեռացաւ: Այն ժամանակ Նիկողայոսը բռնեց Միտսոսի ձեռքից և ինքն էլ դնաց դէպի իր բնակարանը:

Ճանապարհին նա պատմեց երիտասարդին, ինչ որ պատահել էր, և վերջինս այնպէս զայրացաւ, որ խոստացաւ ամբողջ զօրքը Հերմանի դէմ հանել:

—Ես չեմ ներում նրան և չեմ մոռանալ այն, ինչ որ նա արաւ իմ դէմ,—ասաց Նիկողայոսը,—բայց չ'արժէ նրան հալածել: Հանգիստ թող այդ անաբիտան մարդուն: Մենք աւելի կարեւոր գործ ունենք: Եթէ հարկաւոր է աւանակների գոմերը մաքրել, հապա ուրեմն մեղանից սկսենք: Գնանք մեր կերակրի բաժինն ստանալու: Ես հրամայել եմ այսօր մարդկանց միս բաժանել. դա իմ գործունէութեան փառաւոր վերջակէտն էր: Ահա հէնց դրա համար էլ վարձատրեց ինձ Աստուած:

Նիկողայոսն անդրդուելի մնաց, և Պետրո-բէյը տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդիւն են, այլևս չէր աշխատում համոզել

նրան: Բայց նա չարունակում էր ամեն բանում խորհրդակցել Նիկողայոսի հետ, և վերջինս չէր կարող մերժել այդ: Իսկ ինչ վերաբերում է զինուորներին, մանաւանդ մայնեցիներին, նրա նքիրանց ձեռների վրայ էին տանում Նիկողայոսին, բայց Հերմանի դուռթիւնն անտանելի դարձաւ: Նրա զրպարտութիւնները չ'արգարացան, և նա ոչ միայն օգուտ չը ստացաւ Նիկողայոսի զօրապետութիւնից հրաժարուելուց, այլև պէտք է խոստովանուէր, որ իր իշխանութիւնը չքացաւ: Մնաք բարով, պատրիարքութիւն և նրա միւս անձնասէր մտերւու: Նա հեռացաւ Կալաւրիտա, որտեղ իր հաշուով դեռ ժողովրդականութիւն ունէր: Նրա համախոհ եպիսկոպոսներն ու քահանաները մնացին բանակում՝ յուսալով, որ նորից ձեռք կը բերեն իրանց տիրապետութիւնը: Սակայն չափազանց սխալում էին: Նրանց յաջողուեց զինուորների առաջ գցել սպանների վարկը, բայց դրա հետ միասին անհետացաւ և անձնուիրութիւնը դէպի հոգևորականները:

Նիկողայոսն առիթ ունեցաւ խօսելու Պետրո-բէյի հետ Միտսոսի սիրոյ մասին, բայց մի քանի օրից յետոյ տեղեկութիւն եկաւ, թէ թիւրքերը Կորնթոսի ծովածոցի եզերքը, Վոստրիցայի շրջակայքում զօրքեր են դուրս հանում, և իշխան Դիմիտրիոսը խոհեմաբար կարևոր համարեց գնալ այնտեղ: Պետրո-բէյը նրա հետ ուղարկեց Միտսոսին, որպէսզի կարողանայ հաւաստի սուրհանդակի միջոցով տեղեկութիւններ ստանալ Վոստրիցայի անցքերի մասին: Այդպիսով իշխան Դիմիտրիոսը սեպտեմբերի վերջին ճանապարհ ընկաւ բանակից՝ յուսալով վերականգնել իւր ժողովրդականութիւնը, իսկ Միտսոսին վեր առաւ իր հետ որպէս փոխարքայի ազիւտանալ:

Մի առժամանակ Տրիպոլիի չուրջը գաղարեցիներն ինտրիգներն ու յոյների յարաբերութիւնները պաշարուածների հետ, որովհետև Պետրո-բէյը սաստկացրեց հսկողութիւնը իւր ստորադրեալների վրայ: Սակայն առաջուայ նման նա չէր վստահանում յարձակում գործել՝ զխտենալով, թէ որքան հեծեալօր, հետևակ և թնդանօթաձիգ զօրք կար ամրոցում, և սպասում էր, որ քաղաքն ինքն անձնատուր լինի: Ընդհանուրի կարծիքը, թէ մօտ է Տրիպոլիի անկման օրը, այնքան զօրեղ էր, որ իւրաքանչիւր օր գիւղացիների խմբեր էին գալիս՝ քաղաք մտնելու ժամանակ մտանակցելու աւարառութեանը: Նրանք գրաւել էին շրջակայ լեռները, և Պետրո-բէյն իզուր էր աշխատում ազատուել նրանցից:

Վերջապէս սեպտեմբերի 24-ին Տրիպոլիի մի փախտական գերի բռնուեց: Նրան բերին բանակը և խոստացան կեանքը

խնայել, եթէ ճշտութեամբ պատմէ ամբողջ զրութիւնը: Այն ժամանակ նա ասաց, թէ Տրիպոլսում սոփե սկսուել է, թէ օդնութիւն չըստացուի, անձնատուր լինելը ժամերի հարց է: Այդ լուրի առթիւ Պետրո-բէյը խորհրդակցութիւն ունեցաւ Նիկողայոսի հետ, և վերջինս ասաց, թէ հասել է յարձակման բուպէն, բայց Պետրո-բէյն այնուամենայնիւ լաւ էր համարում դեռ սպասել, որովհետեւ նրա կարծիքով անձնատուր լինելն անխուսափելի էր, և երկար վիճաբանութիւնից յետոյ համաձայնուեց կատարել Նիկողայոսի խորհուրդը, եթէ երեք օրուայ ընթացքում թիւրքերը չ'առաջարկեն քաղաքը գրաւել և Միտսոսը տեղեկութիւն չը բերէ, թէ օժանդակ զօրքեր են եկել: Մինչև այդ նա որոշեց աւելի մօտենալ քաղաքին:

X

Բանակը վերցնելու հրամանն ընդհանուր ցնծութեան աղաղակներով ընդունուեց, և սեպտեմբերի 25-ին ամբողջ օրը ջորիների երկար շարքերը ետ ու առաջ էին անում լեռնային նեղ շաւղով: Մայնեցիների գունդն ամենից առաջ շարժուեց և քաղաքի հարաւային պարսպի հակառակ դիրքը գրաւելով՝ սկըսեց փոսեր փորել և իրանց վրանները խփել: Քաղաքային պարսպների վրայ ծուլութեամբ չըջում էին թիւրքերը, իսկ ժամանակ առ ժամանակ երևում էին և փաթաթուած կանայք, նընք հետաքրքրութեամբ նայում էին թշնամիներին, որոնք չորս հարիւր քայլ միայն հեռու էին քաղաքի դռներից: Մայնեցիների ետևից եկան և միւս զօրագնդերը և նախ հողից պատնէշներ բարձրացրին, իսկ յետոյ բանակ դրին, որտեղ ծանր աշխատանքից յետոյ այժմ հանգստանում էին:

Երկու օր դորձ գրուեց քաղաքի շուրջը պաշտպանողական դիրքեր շինելու վրայ, իսկ 27-ին ամեն ինչ պատրաստ էր, և քաղաքն ամեն կողմից չըջապատուած: Այնուամենայնիւ Տրիպոլից ոչ անձնատուր լինելու լուր և ոչ ընդդիմութեան նշան էին տալիս: Վերջապէս երրորդ օրուայ երեկոյեան, արեգակը մայր մտնելուց յետոյ հարաւային դրան աշտարակի վրայ բարձրացաւ սպիտակ դրօշակը, և մի քանի լուպէից յետոյ Մահմէդ-Սալիկն իր չքամբով դուրս եկաւ քաղաքից: Նրան զիմաւորեց Պետրո-բէյն իր ազիւտանտ եանիի հետ, որը մեծ բաւականութեամբ տեսաւ իր հին ծանօթին:

Մահմէդը Պետրո-բէյի հետ գնաց նրա բնակարանը: Սա մի հաստափոր, փոքրիկ մարդ էր, կարճ ոտներով և կնճռոտ

դէմքով, թէպէտ նրա տարիքը երեսունից անց չէին: Նա մի հայեացքով չափեց Եանիին ոտքից մինչև գլուխ և ուսերը սեղմելով՝ նստեց Պետրո-բէյի դիմացը:

— Ինձ ուղարկեցին հարցնելու, թէ ինչ պայմաններ ևս առաջարկում անձնատուր լինելու համար, — ասաց նա, — խնդրում եմ, մտածիր և ասա ինձ:

— Լաւ, — պատասխանեց Պետրո-բէյը, — ես քեզ պատասխան կը տամ կէս գիշերին:

— Շնորհակալ եմ, — ասաց Մահմէդը՝ ժամացոյցին նայելով, — մենք կը սպասենք:

Նա վեր կացաւ և նորից ուշի-ուշով նայեց Եանիին:

— Մենք դարձեալ պատահեցինք միմիանց, — ասաց նա՝ ձեռքը մեկնելով, — դու մի քիչ անքաղաքավարի կերպով հեռացար իմ մօտից: Բայց ինչու չես ուզում ձեռքս սղմել:

Եանիի մազերը բարկութիւնից բիզ-բիզ եղան, և նա ձեռքը չը տուաւ Մահմէդին:

— Դու անհետացար այն ժամանակ, — չարունակեց Մահմէդը, — երբ ես յոյս ունէի, թէ քեզ աւելի մօտիկ կը ճանաչեմ:

— Դու այստեղ մեզ անպատուելու համար չես եկած, — կծու կերպով պատասխանեց Պետրո-բէյը:

— Ես մտադիր չեմ մէկին անպատուել, — պատասխանեց Մահմէդը, — բայց պատմիր ինձ, քով տղայ, թէ ինչպէս փախար: Ինձ հարկաւոր է իմանալ այդ, որովհետեւ ես զբաղ եմ եկել: Դէհ, ասա, դու դռնապանին կաշառեցիր և կոճուրը բարձրացար:

— Ես կտրի ծակից դուրս եկայ, — ասաց խուլ ձայնով Եանին:

— Տանուլ տուի: Ես համոզուած էի, թէ դու կաշառել ես դռնապանին, և նրան սաստիկ ծեծել տուի, իսկ յետոյ բանտ դրի: Այսօր իսկ նրան ազատ կը թողնեմ: Դէհ, մնաք բարով:

— Թոյլ տուր ինձ մի լաւ հարուած տալ դրան, — ասաց Եանին, հէնց որ թիւրքը հեռացաւ:

— Ես չեմ կարող թոյլ տալ այդ, — պատասխանեց Պետրո-բէյը:

Բայց դեռ Մահմէդը երեք քայլ էլ չէր արել, երբ երիտասարդը հասաւ նրան, բռնեց օձիքից և ոտքով մի այնպիսի հարուած իջեցրեց մէջքից վայր, որ նա քիչ մնաց գետին փռուէր:

— Դու ինձ անպատուեցիր քո տան մէջ, — ասաց Եանին, — միևնոյնն ստացիր և՛ ինձանից: Այժմ մենք այլևս հաշիւ չ'ունենք:

Նա ետ դարձաւ և դնաց հօր մօտ:

Պետրո-բէյը սաստիկ զրադուած էր և գլուխը սեղանից առանց բարձրացնելու՝ մի թուղթ տուաւ Եանիին։

— Եանի, դնա այն զօրապետների մօտ, որոնց անունները ես այստեղ գրել եմ, — ասաց նա, — և խնդրիր, որ իսկոյն դան այստեղ քաղաքն ստանալու պայմանի մասին խորհելու համար։ Այս, հա, այդ ինչ աղմուկ էր դուրսը։

— Մի մասնաւոր խօսակցութիւն էր այդ, — պատասխանեց Եանին, — հին հաշիւներս տեսանք։ Ուրիշ ոչինչ։ Գործը վերջացած է։

— Այդպէս է, բայց կարծեմ խօսակիցներէջ մէկին այնքան էլ հաճելի չէր այդ։

Երկար չը տեսցաւ զօրապետների խորհուրդը, և երկու ժամ յետոյ պայմանների թուղթն ուղարկեցին Մահմէդին։ Թիւրքերը պարտաւոր էին վայր դնել զէնքերը, հեռանալ Մօրէայից և քառասուն միլիոն պիաստր տուգանք վճարել։

Իսկոյն պատասխանն եկաւ։ Թիւրքերը յոյների պահանջները անհնարին էին դնում, որովհետեւ չէր կարելի այդքան փող հաւաքել։ Բայց նրանք իրանց կողմից փոխ-առաջարկութիւն էին անում։ Նրանք կը տան իրանց բոլոր թէ շարժական և թէ անշարժ կայքը ու կը վերցնեն միայն անհրաժեշտ իրերը մինչև Նաւպլիա հասնելու համար, որտեղից կ'ուղևորուեն դէպի Փոքր-Ասիա։ Ինչ վերաբերում է զօրքերին, զրանք պէտք է մնան իրանց մօտ ինքնապաշտպանութեան համար։ Նրաք պընդում էին նաև, թէ Արգոլիդայի դաշտավայրի և Տրիպոլի մէջ ընկած Պարտենիի լեռնային անցքը պէտք է իրանք գրաւեն, մինչև որ կանայք ու երեխաները նաւերով ծովը դուրս գան։ Վերջին պայմանը կարևոր էր, որովհետեւ զէնքերը յանձնելով՝ թիւրքերը ապահով չէին կարող լինել, թէ նրանց պայմանն էլ չի խախտուիլ, ինչպէս այդ եղաւ Նաւարինում։

Յոյները չ'ուղեցին անգամ քննել այս առաջարկութիւնն այն հիման վրայ, որ եթէ թիւրքերը նրանց չէին հաւատում, այդ զէնքերը իրանք էլ հիմք չ'ունէին թիւրքերին հաւատալու։ Եթէ թոյլ տային նրանց գրաւելու Պարտենիի լեռնային անցքը, այն ժամանակ թիւրքերն անարգել կարող էին դնալ Նաւպլիա և այնտեղ մնալ։ Նաւպլիան դեռ ես յարաբերութիւն ունէր ծովի հետ, և միթէ յոյները կէս տարի նրա համար պաշարեցին Տրիպոլիսը, որ վերջիվերջոյ թոյլ տան պաշարուածներին մի ուրիշ աւելի լաւ պաշտպանուած քաղաքում ամրանալ։

Դարձեալ յոյներն անելանելի դրութեան մէջ ընկան, և այստեղ Պետրո-բէյը մի աններելի սխալ գործեց։ Նա պարտաւոր էր իսկոյն յարձակուել ամրոցի վրայ և մի անգամից գործը

վերջացնել: Բայց նա տարակուսում՝ հարցը զինուորական խորհրդի քնննութեանը յանձնեց, և ձայների մեծամասնութեամբ որոշուեց յետաձգել յարձակումը: Նրանց նպատակն ակներև էր: Այդ մարդիկ գիտէին, որ քաղաքում սով է, և յոյս ունէին մեծ հարստութիւն գիղել՝ պաշարուածներին ուտելիքէն հասցնելով: Հերմանի խօսքերը ճշմարիտ դուրս եկան: Պաշարումը չուկայ էր դարձել:

Սեպտեմբերի 28-ին Տրիպոլից նոր առաջարկութիւն եկաւ, բայց այս անգամ ոչ թէ թիւրքերից, այլ այն այբանացի վարձկաններից, որոնք մայիսին յարձակում գործեցին Վալլտեղայի վրայ: Այդ առողջակազմ երիտասարդները թուով 1500 հոգի էին, բայց, որպէս վարձկաններ՝ նրանք յարգանքի կամ անձնութեամբեան ոչ մի զգացմունք չէին տածում դէպի թիւրքերը, և այդ պատճառով նրանց շահը պահանջում էր համաձայնութիւն կայացնել պաշարողների հետ: Ուստի առաջարկեցին հեռանալ Ալբանիա և այլ ևս երբէք չը ծառայել Թիւրքիային, եթէ թոյլ տան զէնքերը ձեռներին գնալ: Միւս կողմից յոյները նրանց դէմ ոչինչ չ'ունէին, իսկ շատերն էլ բարեկամական կամ ազգակցական կապեր ունէին նրանց հետ, ուստի և համաձայնուեցին առաջարկած պայմաններին:

Նշանակը սաստիկ չոգ էր ու սօթ, և հարուային կողմում կանգնած մայնեցիները բոլորից շատ էին նեղում: Այդ շարթուայ մէջ Պետրօ-բէյի ազգականները կորցրին իրանց հաւատը դէպի նա, որովհետև նրանք միայն չէին մասնակցում պաշարեւածների հետ տեղի ունեցած ամօթալի առևտրին: Նա համաձայնուեց շահասէր, իրանց պատուի գնով հարստացած մարդկանց խորհրդի հետ, և թէպէտ նրա վրայ ոչ մի կասկած տանել չէր կարելի, բայց նրա թուլութիւնը դատապարտելի բնաւորութիւն էր ստանում: Իդուր էր Նիկողայոսն աղաչում, Պետրօ-բէյը չէր ուզում ոչ մի բանի հաւատալ և ապացոյցներ էր պահանջում, որ սակայն Նիկողայոսը չէր կարող ներկայացնել, որովհետև մայնեցիների զօրագնդումն էր լինում: Նա շարունակ յիշեցնում էր քաղաքի սովը, որը յանկարծ ընդհատուել էր. պնդում էր, թէ քաղաքը չէր կարող գիմանալ, եթէ գաղտնի կերպով կերակրել պաշար չը ներմուծուէր աֆտեղ. խօսում էր բանակը լցուած զիւղացիների մասին, որոնք կարող էին խայտառակ առևտուրն անել, — սակայն ոչինչ դուրս չ'եկաւ, և Պետրօ-բէյը կարծես կուրացել ու խլացել էր:

Վերջապէս կոշտատրոնին բռնուեց ապացոյցը ձեռքին, և երբ Նիկողայոսը Պետրօ-բէյի մօտ տարաւ նրան, վերջինս բըռնեց զլուխը և յուսահատութեամբ յայտնեց, թէ ոչինչ չէ կա-

րող անել: Եթէ Կողովարդին առետուր է անում թիւրքերի հետ, հապա ուրեմն հաւանական է, որ նրա ամբողջ զօրաբաժինն էլ դրանով է պարապում: Նշանակում է նրան պատժելով՝ ստիպուած պէտք է լինէին հարիւրաւոր մարդկանց պատժել:

Օ՛, Նիկողայոս, Նիկողայոս,—բացազանչեց նա, ցաւալի և պաղատական ձայնով,—եթէ դու երբեիցէ սիրում էիր ինձ, ուրեմն օգնիր ինձ, փրկիր ինձ: Ես միշտ եղել եմ ազնիւ, բայց թոյլ, իսկ քո ոյժն ու պատիւը ոչ մի բանով չէ արատաւորուած:

Այս դէպքը պատահեց հոկտեմբերի 5-ին: Նիկողայոսը տեսաւ, որ հարկաւոր է եռանդուն կերպով գործել, հակառակ դէպքում ամեն ինչ կորած էր:

Նա գնաց իր մայնեցիների մօտ և ասաց նրանց.

—Ահա թէ ինչ, տղերք: Այսօր Տրիպոլիսը պէտք է առնուի: Մենք մայնեցիներս կ'առնենք այդ քաղաքը: Ես ինձ վերայ եմ վերցնում բոլոր պատասխանատուութիւնը: Կանչեցէք բոլորին:

Հինգ րոպէ անցած մօտ հինգհարիւր մայնեցի արդէն չըրջապատել էին նրան:

—Հարկաւոր չէ մի րոպէ անգամ կորցնել,—ասաց Նիկողայոսը՝ դառնալով սպաներին և մոռանալով՝ որ ինքը մի հասարակ զինուոր է.—ես առաջ կ'ընկնեմ, իսկ դուք բոլորդ, բոլորդ ինձ հետեցէք: Մենք կը գնանք դէպի Արգոսեան աշտարակը: Դուրս ցցուած քարերի վրայից մագլցելով՝ հեշտութեամբ կարելի է բարձրանալ այնտեղ: Ես այդ նրանից զիտեմ, որ երեկ փորձեցի բարձրանալ նրա վրայ, և յիմար թիւրքերը չը նըկատեցին ինձ: Ես այժմ էլ կը բարձրանամ և ինձ հետ մի պարան առնելով՝ կ'ամրացնեմ վերինից ու վայր կը գցեմ: Նրա վերայով առաջին բարձրացողը կը վերցնէ և յունական դրօշակը, որը ես կը ցցեմ աշտարակի զլխին: Ընկերներ, ինձ չնորհեցէք այդ պատիւը: Սակայն ոչ, ընտրենք մէկին, որին պէտք է յանձնարարուի այդ գործը:

—Քեզ... Քեզ... Նիկողայոսին... Նիկողայոսին...—լսուեց ամեն կողմից:

—Դէհ, այժմ սկսենք,—բացազանչեց Նիկողայոսը՝ երջանկութեամբ լցուած,—բայց նախ թոյլ տուէք ինձ սղմել ձեր ձեռքը: Աստուած չափազանց ողորմած է դէպի ինձ:

Այդ փորձն այն աստիճան անմիտ և համարձակ էր, որ Արկադիայի զօրագունը, որ Արգոսեան աշտարակի յիմացն էր գտնուում, չէր հաւատում աչքերին, երբ տեսաւ մի բուռ մայնեցիներին դէպի աշտարակը վազելիս: Նիկողայոսը կատուի

ճարպկութեամբ բարձրացաւ նրա գագաթը և նախ գցեց այնտեղից թիւրք պահապանին, իսկ յետոյ պարանը, որի վրայով բարձրացաւ մի մայնեցի յունական դրօշակը ձեռքին, որն իսկոյն ցցուեց այնտեղ:

Նիկողայոսն սպասեց, մինչև որ քառասունի չափ մայնեցի զինուորներ բարձրացան աշտարակի գլուխը և խմբուեցին այնտեղի հրապարակի վրայ: Այն ժամանակ նա յարձակուեց դուռը պահպանող թիւրքերի վրայ, ջարդեց նրանց և իր ձեռքով բաց արաւ այն: Արկադիայի զօրագունդն իսկոյն մտաւ քաղաք և մայնեցիների հետ զիմեց դէպի Ներքին-Տրիպոլի գլխաւոր փողոցը: Նրանց հետևում էին զիւղացիների խմբերը, որոնք աւարի էին սպասում: Պետրօ-բէյը մայնեցիների մէջ էր: Սակայն ոչ որ իշխանութիւն չէր ձանաչում, և իւրաքանչիւր մարդ գործում էր ինքնագլուխ:

Այս յարձակումն այն աստիճան անսպասելի էր, որ երբ յոյներն արդէն տիրել էին քաղաքի հարաւային մասին, հիւսիսային մասում ամօթալի առևտուրն էր կատարւում: Ընդդիմութեան մասին խօսք անգամ լինել չէր կարող: Յաղթութեամբ արբած յոյները գաղանների նման ընկան անպաշտպան թիւրքերի վրայ: Կոտորածն ու աւարառութիւնը թաղաւորում էին անսահման:

Մայնեցիները նախ և առաջ զիմեցին դէպի Մահմէդի տունը, և Եմնին ներս վազելով ահաբեկուած թիւրքի մօտ՝ դաշոյնը խրեց նրա սիրտը՝ բարձրաձայն գոչելով.

—Նրանից, որը պէտք է ծառայէր քո հարեմում:

Մահմէդի տանը իրանց հաշիւը վերջացնելով մայնեցիները շարունակում էին իրենց սարսափելի գործը և անխնայ մորթում ըլլոր պատահած թիւրքերին: Քիչ մնաց, որ արիւնալի ընդհարում տեղի ունենար այլանացի վարձկանների հետ, և նրանց դժուարութեամբ հաւատացրին, թէ զրանք ոչ թէ թըշնամի են, այլ բարեկամներ, որոնք նախօրոք համաձայնութիւն էին կայացրել յոյն զօրապետների հետ, որպէսզի Տրիպոլի առման որը անարգել թոյլ տրուի նրանց հեռանալ: Այն ժամանակ խաղաղ կերպով արձակեցին նրանց, և մինչդեռ յոյներն սպանում ու աւարի էին մատնում Տրիպոլիսը, այլանացիներն ամենահանդիստ կերպով ճանապարհ ընկան դէպի իրանց հայրենիքը:

XI

Արգուլ-Ահմէդի տունը, որտեղ ապրում էր Զիւլէյման,

դա՛նում էր արեմտեան Տրոդեան դրան մօտ, Արգոլիդայի զօրադնդի գիմացը։ Այս զօրադնդը միւսներէջ ուշ մտաւ Տրիպոլիս և այն էլ ստիպուած էր խորտակել դուռը, բայց կարճ միջոցում իր սպանած տղամարդկանց, կանանց և երեխաների քանակութեամբ հասաւ միւսներին։ Ամենից աւելի կատաղի էր դարձել հայր Անդրէասը, և ոչ ոք չէր ազատուած նրա արիւնաներկ սրից, որը նա «Աստուածային Սուր» էր անուանում։ Վերջապէս մի ինչ որ ազատուած թիւրք փախչելիս զիպաւ նրան և փռուեց գետին, իսկ հայր Անդրէասն էլ վայր ընկնելիս՝ այնպիսի սաստկութեամբ գլուխը խփեց սալայատակի քարերին, որ երկար ժամանակ ուշաթափ մնաց պառկած։

Այդ միջոցին Զիւլէյման, որ բոլոր ժամանակ ապարդիւն սպասում էր Միսոսին, յիշեց նրա խօսքերը, թէ յարձակման ժամանակ բաց դէմքով պէտք է դուրս վազէ փողոցը և յունարէն լեզուով յայտնէ յոյներին, թէ ինքը նրանց հայրենակիցն է։ Այդ պատճառով նա չէր վախենում տան շուրջը տեղի ունեցող կոտորածից ոչ իր անձի և ոչ իր ապագայ երեխայի համար, որի աշխարհ գալուն օրէցօր սպասում էր, և համարձակ դուրս եկաւ տանից։

Այդ բոլէին Անդրէասն սթափուեց և ոտքի կանգնելով՝ յարձակուեց Զիւլէյմայի վրայ, որն իր հագուստով նման էր թիւրք կնոջ, վայրենաբար գոռալով.

— Աստուածային Սուրը... Աստուածային Սուրը...

Աղջիկը սարսափահար չը փախաւ, այլ ընդհակառակը՝ մօտեցաւ նրան և բարձրաձայն գոչեց.

— Փրկի՛ր ինձ, հայր։ Ես քո արիւնակիցն եմ։ Ես յոյն աղջիկ եմ։

— Սատանան տանի... Սատանան տանի... — կատաղաբար կրկնեց Անդրէասը և արդէն իւր արիւնոտ սուրը բարձրացրել էր Զիւլէյմանի գլխի վրայ, որը յուսահատութեամբ բաց արաւ իւր թիկնոցը և արտասուքն աչքերին բացազանչեց.

— Մի՛թէ դու կը սպանես ինձ և իմ երեխային...

— Դու յոյն աղջիկ ես, — արտասանեց նա զարմացած, — իսկ այնինչ թիւրքի տանից դուրս եկար։ Ի՞նչ կերպով ես այդտեղ ընկել։

— Չը գիտեմ, — պատասխանեց Զիւլէյման, — ինձ թիւրքերը փախցրել են սրանից տաս կամ տասներկու տարի առաջ։ Բայց տա՛ր ինձ այստեղից, հայր։ Այստեղ զարհուրելի է։

Իրաւ, Արգոլի տանից կանանց սրտածմլիկ աղաղակներ էին լսում, որոնց սպանում էին այնտեղ ներս ընկած յոյները։

Հայր Անդրէասն ուշի-ուշով նայեց Զիւլէյմային, և նրա գլխում մի տարօրինակ, խելացնոր միտք ծագեց.

— Ես կ'ազատեմ քեզ, աղջիկս, — արտասանեց նա ամբողջովին դողալով: — Դէհ, գնանք շուտով: Մղաչիր Աստծուն, որ Նա քեզ խնայէ:

Ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում, և հայր Անդրէասը Զիւլէյմային թաղցնում էր դռների ետեւը, մինչև որ արեան ծարաւից խեղճները կորցրած յոյների խումբն անցնում էր: Վերջապէս նրանք հասան արևմտեան դրանը, իսկ այնտեղից էլ հայր Անդրէասի վրանին, որտեղից նա վերցրեց իր ձին և զգուշութեամբ Զիւլէյմային նրա վրայ նստեցնելով՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Նաւալիա:

Երիտասարդ աղջիկը չարունակ լուռ էր, և միայն երբ քաղաքն անհետացաւ և նրանք մօտեցան Դոլիեանի գիւղին, հարցրեց:

— Նաւալիա ենք գնում:

— Այո, աղջիկս:

— Բայց որտեղ է Միտսոսը: Ինձ Միտսոսի մօտ տար, հայր:

— Միտսոսի:

— Այո, այն բարձրահասակ, երիտասարդ Միտսոսի, որն ապրում է Նաւալիայի ծովածոցի ափին:

— Միթէ դու ճանաչում ես Միտսոսին, — հարցրեց Անդրէասը զարմացած:

Զիւլէյման լուռ լաց եղաւ:

Կէսօրին մօտ նրանք կանգ առան, և Անդրէասն զգուշութեամբ ցած առաւ Զիւլէյմային ձիուց ու դրաւ գետնին, ծառի ստուերի տակ, իսկ ինքը նստեց նրա մօտ:

— Մենք այստեղ կը հանգստանանք, մինչև շոգն անցնի: Ի սէր Աստուծոյ, աղջիկս, պատասխանիր իմ մի քանի հարցերին: Վաղուց է, որ դու թիւրքի տանն ես:

— Տաս կամ գուցէ տասներկու տարի, լաւ չեմ յիշում:

— Բայց ինչպէս ես ընկել այնտեղ:

— Չը գիտեմ, չեմ յիշում, հայր, ես շատ յոգնել եմ: Թոյլ տուր ինձ քնել, իսկ յետոյ կը պատմեմ, ինչ որ գիտեմ:

Նա գլուխը դրաւ հայր Անդրէասի ծնկներին և շուտով քնեց: Որքան էր քնել, նա չը գիտէր, բայց աչքերը բանալով՝ արտասանեց.

— Բայց որտեղ է Միտսոսը: Ե՞րբ կը գայ նա... Հայր, դու ինձ խնդրեցիր պատմել իմ անցեալը: Ես երեխայ ժամանակս

ճանապարհորդում էի հօրս հետ Աթէնքի շրջակայքում, երբ ինձ փախցրին և տուին Արդուլ-Ահմէդի տունը:

— Արդուլ-Ահմէդի:

— Այո, նա այն ժամանակ ապրում էր Աթէնքում, իսկ յետոյ տեղափոխուեց Նաւպլիա: Իմ հայրը, — ես այդ լաւ եմ յիշում, — քահանայ էր, նրա վերարկուն սև էր, ինչպէս քօնը, բայց մազերն ալեխառն չէին, այլ սև:

Անդրէասը երկու ձեռքով բռնեց և պինդ սղմեց իր կրծքին:

— Չաւակ, իմ Թէոդորա, — բացագանչեց նա, — վերջապէս գտայ քեզ: Ես քո հայրն եմ: Աստուած մեզ փախցրեց, Թէոդորա, Թէոդորա... Ի՞մ դուստր...

Հայր Անդրէասի և Զիւլէյմայի հեռանալուց կէս ժամ էր անցել, երբ Նիկողայոսը մօտեցաւ Արդուլ-Ահմէդի տանը: Երկու թէ երեք արդուիդացի զինուորներ, որոնք այնտեղ աւար էին որոնում, յայտնեցին նրան, թէ տան մէջ բոլոր եղած-չեղածը իրանց է պատկանում:

— Ինձ ոչինչ հարկաւոր չէ, — պատասխանեց Նիկողայոսը, — ես որոնում եմ մի յոյն աղջկայ, որ ապրում էր այս տանը:

Նրան առաջնորդեցին այն սենեակը, որտեղ գտնուում էին կենդանի մնացած կանայք, և նրանցից մէկը բացագանչեց թիւրքերէն.

— Համբուրիր մեզ, եթէ կամենում ես, շնու:

— Ես ձեզ ձեռք չեմ տալ, — ասաց Նիկողայոսը, — և ես աստուծոյ եմ, որ ինքս էլ չը գնացի հետը: Ո՞րտեղ է այժմ խեղճը: Եւ նա դեռ մօտ օրերս էլ պէտք է ծնի:

— Դու համոզուած ես, որ նա գնաց, — շարունակեց Նիկողայոսը, — ոչ, աւելի լաւ է՝ ես ամբողջ տունը նայեմ:

Եւ երբ յոյները չէին ուզում նրան թողնել միւս սենեակները, նա բացագանչեց.

— Յիմարութիւն մի անէք: Ես ոչ մի բանի չեմ զիպչիլ. ես որոնում եմ մի յոյն աղջկայ, որին թիւրքերը շատ տարի առաջ յափշտակել են: Ես Միտոսին խոստացել եմ գտնել նրան:

Նիկողայոսին թոյլ տուին նայել ամբողջ տունը ներքնաշարկից սկսած մինչև վերնաշարկը, բայց Զիւլէյման չը գտնուեց, և Նիկողայոսն ամենատիւր մտածմունքներով հեռացաւ:

— Աստուած եմ, — մտածում էր նա, — եթէ աղջիկը մնաւ է գուրս եկել փողոց, լաւ բան սպասել չէ կարելի:

Կէսօր էր արդէն: Փողոցներում թափուած էին դիակները ի կոյտեր, և օդի մէջ արեան գարշիլի հոտ էր կանգնած: Նիկողայոսի համար անտանելի դարձաւ այս տեսարանը, և նա ըչ-

տապեց այն կողմը, որտեղ իր կարծիքով դանոււմ էին մայնեցիները: Ճանապարհին կոտորածի և աւարառութեան սարսափելի տեսարանների հանդիսատես եղաւ: Ոչ ոքի չէին խընայել—ոչ կանանց, ոչ երեխաների...

Մի տան դրան առաջ նա տեսաւ Եանիին, որի աչքերի մէջ վտանգաւոր կրակ էր վառուում:

—Դու այստեղ ես,—բացագանչեց նա Նիկողայոսին դառնալով,—իսկ մենք կարծում էինք, թէ մեռել ես: Ափսոս, որ Միտսոսն այստեղ չէր:

—Առանց քեզ էլ բաւական դահիճներ կան, Եանի,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—աւելի լաւ է օգնիր ինձ Զիւլէյմային գտնել:

—Զիւլէյմային,—սարսափած բացագանչեց Եանին,—ողորմած Աստուած: Ես մոռացել էի, որ նա այս քաղաքումն է, իսկ Մաւրոմիխալիների ամբողջ տոհմը արիւնից խելագարուել է:

—Որոնքնք նրան, Եանի,—չարունակեց Նիկողայոսը,—դու մի կողմ դնա, իսկ ես միւս, և մի ժամից վերադառնանք այստեղ: Բայց, տես, բոլոր պատահած կանանց հետ յունարէն խօսիր:

—Այն, այն,—պատասխանեց երիտասարդը:—Խեղճ Միտսոս, ինչո՞ւ Միտսոս: Ես ինքս երկու կին սպանեցի, որովհետև նրանք ուզում էին ինձ սրախողխող անել:

—Գնա և զգուշ եղիր, իսկ զորեղ է Պետրո-բէյը:

—Այս տանն է,—արտասանեց Եանին՝ ցոյց տալով այն տունը, որտեղից ինքը դուրս էր եկել:

Այս սարսափելի և անմիտ օրը Պետրո-բէյն այն սակաւաթիւ մարդկանց թւումն էր, որոնք պահպանել էին գիտակցութիւնը: Առանց նրան և ուրիշ մի քանիսների՝ յունաց ազատութեան պատմութեան այս չարաշուք էջն աւելի ևս զարհուրելի կը լինէր. այս աննպատակ կոտորածին վերջ դնելու համար նրանք ամեն ջանք գործ էին դնում: Նիկողայոսին տեսնելով՝ Պետրո-բէյը շատ ուրախացաւ:

—Մնա մեզ մօտ,—ասաց նա,—և մի բան կեր: Նիկողայոս, քեզ է պատկանում իմ կեանքը և բոլորը, ինչ որ ունեմ: Դո՛ւ միայն չը թողիր ինձ, երբ մինչև անգամ Աստուած էլ երես էր դարձրել խեղճ Պետրոսից:

—Մի բան տուր, հետս վերցնեմ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—ես պէտք է գտնեմ Միտսոսի գեղեցկուհուն: Աստուած գիտէ, թէ նա ուր է չքացել: Ես սիրումեմ Միտսոսին, և բացի դրանից մենք շատ պարտական ենք նրան: Ես ինձ երբեք չեմ ներիլ, եթէ Զիւլէյման սպանուի:

—Նա գուցէ իր համար ապաստարան է գտել որեւէ տան մէջ,—նկատեց Պետրօ-բէյը.—կամ...

—Ո՛հ, նա թափառում է փողոցներում...

—Ի՞նչ ես ասում, եթէ նա փողոցներումն է, ուրեմն վաղուց արդէն սպանուած է: Խեղճ Միտոս...

Նիկողայոսը մի կում գինի խմեց, առաւ մի կտոր հաց և շտապով հեռացաւ:

Ամբողջ մի ժամ նա թափառում էր փողոցներում և տըխրութեամբ նայում ամեն մի սպանուած կնոջ, բայց իզուր, և երբ նշանակուած տեղում պատահեց Նանիին, նրանք երկուսն էլ վշտալի սրտով խոստովանուեցին, որ իրանց ջանքերն ապարդիւն էին: Այնուամենայնիւ Նիկողայոսը չը վհատուեց և մինչև ուշ գիշեր շարունակում էր որոնել: Մինչև անգամ գիշերը նա մաքրով էլ որոնում էր Զիւլէյնային, իսկ լուսաբացին գնաց մայնեցիների բանակը և Պետրօ-բէյի մօտ նախաճաշեց:

Մի կերպ կարգ էր մտցրեալ զօրքի և քաղաքի մէջ, բայց և այնպէս կոտորածը շարունակուում էր, և յոյների մէջ մի տարօրինակ հիւանդութիւն, մի տեսակ տենդ ընկաւ, որը մի օրուայ մէջ մօտ յիսուն հոգի տարաւ. դա մի վարակիչ հիւանդութիւն էր, որով լցուել էր օդը փողոցներում թափուած ու նեխուած գիւղներից:

Սեպտեմբերի 7-ին գիշերը թիւրքերն անսպասելի կերպով դուրս եկան միջնաբերդից, որտեղ փակուած էին նրանք, և մի մասը Արգոսի ճանապարհը բռնելով կարողացաւ ազատուել, իսկ մնացած մասը ժամանակին հասած յոյների շնորհիւ կոտորուեց: Նիկողայոսը, որի առողջութիւնն ամբողջ գիշերը ինչ որ լաւ չէր, աղմուկի ձայնին առաջինը դուրս թողոյնների մէջ էր և կում էր մայնեցիների առաջին շարքում: Մթութեան մէջ հակառակորդները չէին երևում, և Նիկողայոսը չը նկատեց, թէ ինչպէս վերք ստացաւ ուսին: Վերքն իսկոյն կապեցին, բայց գիշերը նա հիւանդացաւ այն տենդով, որն արդէն շատ զոհեր էր տարել յոյներից:

Հետեւեալ օրը կէսօրին Նիկողայոսը ուշաթափ պառկած էր, երբ յանկարծ նրա ընկալարանի զրսից ցնծութեան աղաղակներ լսուեցին. նա բաց արաւ աչքերը և մահճակալի մօտ տեսաւ Նանիին:

—Ի՞նչ պատահեց,—չնշաց հիւանդը,—Զիւլէյնային գտաք:

—Միջնաբերդն անձնատուր եղաւ,—պատասխանեց Նանին,—աշտարակի վրայ սպիտակ դրօշակ է բարձրացրուած:

Նիկողայոսը դժուարութեաւ բարձրացաւ մահճակալի վրայ:

—Փառք Աստուծոյ,—չնչաց նա— ուրեմն ամբողջ Մորէան աղատ է, Կորնթոսից սկսած մինչև Մայնա. այժմ մնում է միայն Զիւլէյմային գտնել:

Եւ նրա վրա նորից թմբութիւն եկաւ, ու երբ ժամանակ առ ժամանակ ուշքը վրան էր գալիս, կամաց մրմնջում էր.

—Ինչո՞ւ Միտսոսը չէ գալիս: Նա ինձ հարկաւոր է: Ես ուզում եմ ասել նրան, որ մեր հայրենիքն աղատ է, որ թիւրքերի լուծը թոթափուած է:

Շուտով ամբողջ բանակում լուր տարածուեց, թէ Նիկողայոսը ծանր հիւանդ է: Բոլորը սիրում ու յարգում էին նրան իբրեւ միակ անարատ զօրապետի: Հիւանդին տեղափոխեցին միջնաբերդը, որպէս մի առողջարար, բարձր տեղ և դրին աշտարակի վերին սենեակում, որի վրայ ծածանւում էր յունական դրօշակը:

Այդ օրը երեկոյեան տեղի ունեցաւ աւարի բաժանումը և նշանաւոր եղաւ մի նախատելի, արիւնալից գործով... Երկու հազար թիւրք տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնք դեռ կենդանի էին մնացել, տարուեցին Տրիկորֆոսի ետևը, մի ձոր և բոլորն անխնայ կոտորուեցին: Միևնոյն ժամանակ յայտնուեց, որ հիւսիսային կողմում թիւրքերի ավի դուրս գալու լուրը սուտ է, և իշխան Դիմիտրիոսը Հերմանի հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի Տրիպոլիս: Բայց ճանապարհին նա տեղեկութիւն ստացաւ քաղաքի առման մասին, և Միտսոսը թոյլտուութիւն վերցրեց նրանից առաջ անցնել:

Երիտասարդն օր ու գիշեր արշաւում էր և սեպտեմբերի 8-ին արեգակը մայր մտնելուց յետոյ հասաւ Տրիպոլիս:

Նա ուղղակի գնաց Պետրօ-բէյի մօտ՝ իշխանի յանձնարարութիւնը հաղորդելու, բայց Պետրօ-բէյը հետեալ խօսքերով ընդունեց Միտսոսին.

—Ենդճ երիտասարդ, հաւաքիր ոյժերդ տխուր նորութիւններ լսելու համար: Մենք նրան չը գտանք, իսկ Նիկողայոսը մեռնում է: Գնա՛ նրա մօտ:

—Գուցէ ես դեռ կը գտնեմ նրան,—չնչաց Միտսոսը՝ խոր հառաչելով.—կանայք ու գերիները զրտեղ են:

Այստեղ ոչ կին կայ և ոչ գերի,—տխրութեամբ պատասխանեց Պետրօ-բէյը:

Միտսոսն ամբողջ մարմնով ցնցուեց և կախեց գլուխը:

—Նիկողայոս մօրեղբայրս մեռնում է,—չնչաց նա մի քանի րոպէից յետոյ.—ես կը գնամ նրա մօտ:

XII

Ճածլիկ սենեակը, որտեղ պառկած էր մահամերձ Նիկողայոսը, լուսաւորուած էր իւղի ճրագով: Մահճակալի մօտ, յատակի վրայ պառկած էր Եանին, որը չէր հեռանում հիւանդից. Միտսոսին տեսնելով՝ նա վեր թռաւ, վաղեց նրա մօտ և չընջալով ասաց.

—Ո՛րքան ուրախ եմ, որ վերադարձար. նա միշտ քեզ է հարցնում:

—Առանձին թող մեզ,—ասաց Միտսոսը, և երբ Եանին դուրս եկաւ սենեակից, նա ծունկ չոքեց մահճակալի առաջ և ցած ձայնով արտասանեց.

—Մօրեղբայր, սիրելի մօրեղբայր, և այստեղ եմ:

Նիկողայոսը դժուարութեամբ բաց արաւ աչքերը, բայց չը ճանաչեց քրոջորդուն, այլ սխեց անկապ կերպով խօսել:

—Ես մեղաւոր չեմ, ևս ամեն տեղ որոնեցի նրան, խեղճ Միտսոս, նա ինձ երբէք չի ներիլ այդ: Բայց ո՛ւր կ'որաւ նա, ինչո՞ւ չէ վերադառնում... Ես քեզ ասում էի, Պետրօ-բէյ, վերջ դիր այդ ամօթալի առետրին, չես ուզում... Ուրեմն ես ինքս կը վերջացնեմ այդ և միայնակ կ'առնեմ Տրիպոլիսը: Տուէք ինձ զրօշակը, քաղաքի պարսպների վրայ կանգնեցնեմ: Ինչ... զրօշ համար էլ պէտք է փող վճարել... Ծախաւ հոգիներ... Լաւ, ևս ձեզ կը տամ մի միլլիոն, երկու միլլիոն: Է՛, ահա ևս արդէն վերն եմ, ահա զրօշակն էլ կանգնեցրած է:

Հիւանդը դարձեալ թմրութեան մէջ ընկաւ, իսկ Միտսոսը տխուր, դառն մտածմունքների մէջ խորասուզուած՝ նստած էր նրա մօտ:

Պետրօ-բէյը կերակուր և գինի բերաւ, բայց Միտսոսը չէր ուզում ոչ մի բանի ձեռք տալ: Այսպէս անցաւ ամբողջ գիշերը: Արշալուսին Նիկողայոսն սթափուեց և Միտսոսին տեսնելով՝ ճանաչեց նրան:

—Փառք Աստծու, որ դու վերադարձել ես, Միտսոս,—ասաց նա հազիւ լսելի ձայնով,—մի բարկանար ինձ և Եանիի վրայ: Մենք ինչ որ կարող էինք, գործ զրինք, բայց նա չըացել էր...

Բաւական է, մօրեղբայր,—պատասխանեց երիտասարդը՝ արտասուք թափելով,—ես գիտեմ, որ դու ինչ որ կարող էիր արիր: Բայց մի մեռնիր, ևս առանց քեզ չեմ կարող ապրել:

Նիկողայոսը զողորջիւն ձեռքով չփեց նրա գլուխը և կամաց չընջաց.

—Այդ է Աստծու կամքը. ես կատարեցի իմ գործը, իսկ այժմ դու աշխատիր։ Ես երջանիկ եմ մեռնում։ Մեր հայրենիքը— Կորնթոսից մինչև Մայնա աղատ է։ Բայց այդ դեռ բոլորը չէ, և հարկաւոր է մինչև Թերմոպիլէս աղատել։ Երդուիր, որ կը վերջացնես սուրբ գործը։

—Երդուում եմ, մօրեղբայր։ Բայց ես ինչ կարող եմ անել առանց քեզ։

—Աստուած կ'օգնէ քեզ։ Իպսիլանտին վերադարձաւ։

—Նա գալիս է Հերմանի հետ։

—Ես չեմ ուզում սուտը բերանումս մեռնել,—չարունակեց Նիկողայոսը՝ յօնքերը կիտելով։—Նա լաւ մարդ չէ, ես չեմ ներում նրան, և տես, Միտսոս, նրան մի հաւատար։

—Նրա մասին մի մտածիր, մօրեղբայր։

—Ճշմարիտ է, չ'արժէ նրա մասին մտածել,—չարունակեց Նիկողայոսը երկարատեւ լռութիւնից յետոյ. — ես ներում եմ նրան։ Այդպէս էլ ասած իրան իմ կողմից։ Եթէ այստեղ լինէր, ես ձեռքը կը սեղմէի։ Բայց և այնպէս չը հաւատան նրան։

Հիւանդի դէմքը շատ գունատ էր, և նա ջուր խնդրեց։

—Ես շատ բան չ'ունեմ ասելու քեզ,—արտասանեց նա հաղիւ լսելի կերպով. — ես բոլոր թագաւորներից երջանիկ եմ։ Մեռնում եմ, բայց յաղթութեան ընկնիւ։ Քեզ եմ սպասում միայն... Յաղթութիւն... աղատութիւն... Իսկ դու է Պետրոբէյը։ Կանչիր նրան և բոլոր աղգականներին։ Թող բոլորը ներս գան, բայց նախ համբուրիր ինձ։

Միտսոսը կատարեց նրա ցանկութիւնը, և մի ընկեր յետոյ սենեակը լցուեց մարդկանցով, որոնք արտասուքն աչքերին՝ հետևում էին մահամերձի վերջին ընկերներին։ Իր հին ընկերներին տեսնելով՝ նա կամենում էր տեղից բարձրանալ, բայց այդ ջանքից վերակապը տրաքուեց, և արիւնը դուրս հոսեց վերքից։

Նիկողայոսը յանկարծ վեր թռաւ տեղից և բարձրաձայն բացագանչեց.

—Բոլորդ ուռն դռնէք... Յունաստանն աղատ է... Օ՛, Կատարինէ, գալիս եմ քեզ մօտ։ Դէհ, գոչեցէք... Ուռն... Յունաստանն աղատ է...

Բոլոր ներկայ եղողները կրծքերից դուրս եկաւ յաղթական աղաղակը, և նրա ձայներով հերոսի հոգին դէպի յաւիտենականութիւն փոխուեց։

Նիկողայոսի մարմինը տեղափոխեցին միջնաբերդի թիւրքական մզկիթը և նրա առաջ մի մեծ փայտէ խաչ կանգնեցրին։ Բոլոր յոյները, — մեծաւորներից սկսած մինչև հասարակ

ղինուորը—գալիս էին հրաժեշտ տալու այն մարդուն, որին բոլորը սիրում ու յարգում էին: Իշխանն ու Հերմանը կէսօրին հասան քաղաք: Վերջինս իր հակառակորդի մահը լսելով՝ ասաց.

—Ես երբեք կենդանութեան ժամանակ նրան չը տուի այն պատիւը, որին արժանի էր: Բայց այժմ հարկ եղած յարգանքը կը տամ նրան:

Նիկողայոսի թաղումը նշանակուած էր նոյն երեկոյին արեւակը մայր մտնելու ժամանակ, և նրան հողին յանձնեցին մզկիթի մօտ: Ժամերգութեան առաջին մասը կատարուեց մզկիթում, իսկ մնացածը բաց օդում: Արդէն մութն էր, երբ վառուած ջահերի լուսով դադաղ, իջեցրին գերեզմանը: Նրա գլխի վերեւ կանգնած էր Հերմանը, իսկ ոտքերի մօտ Պետրոսը: Մայնակները չորս կողմից շրջապատել էին նրան և դառնապէս լաց լինում: Սովորական աղօթքները կարդալուց յետոյ Հերմանն ասաց յուզուած ձայնով.

—Այսօր նոր ազգի վերածնութեան օրն է, և Նիկողայոսն ինքը գոհ կը մնար, եթէ որ մենք այդպէս նայէինք այս օրուայ վրայ: Մեզ բոլորիս յայտնի է, որ մեծ յաղթութիւն ենք տարել և մի կորուստ ունեցել: Բայց, վկայ է Աստուած, ոչ ոք այնքան չէ ցաւում այդ կորստի վրայ, որքան ես: Ես իմ մասին չէի խօսիլ այստեղ, եթէ որ Նիկողայոսը մեռնելիս չը ներէր ինձ այն չարիքը, որը ես արել եմ նրան: Միմիայն նրա ներումն է ինձ իրաւունք տալիս այստեղ լինելու: Դուք բոլորդ լաւ էիք ճանաչում նրան, նա ձեր հայրենակիցն էր, բայց լաց մի լինէք: Աստուած իր անասելի ողորմութեամբ թոյլ տուաւ նրան տեսնել ուրախալի օրուայ արշալոյսը և իր մօտ կանչեց ցնծութեան բոսիկին: Սուրբ գործին այնպիսի ծառայութիւններ մատուցանելը, ինչպիսին Նիկողայոսինն էր,—մեծ բախտաւորութիւն է, բայց այն վայրկենին մեռնելը, երբ արդէն տեսնում ես քո աշխատանքների պտուղը,—մի այնպիսի բարեբախտութիւն է, որը շատ քչերին է վիճակւում: Իր դիրքով ու գործունէութեամբ Նիկողայոսն ամենաբարձր տեղերից մէկն էր զրաւում Յունաստանում, բայց իր սեփական կամքով մեռաւ իբրեւ հասարակ զինուոր: Թէպէտ այս հանգամանքն էլ ինձ համար շատ տխրալի է, բայց դա կարծես ապացոյց է, թէ Նիկողայոսը ժողովրդի յաղթութեան նշանն էր: Յիշեցէք միշտ այս օրը՝ որպէս ազատ ազգի ծննդեան օր, իսկ Նիկողայոսին՝ որպէս ժողովրդի յաղթութեան մարմնացում: Այժմ էլ հարկաւոր չէ լաց լինել, հարկաւոր չէ հառաչել: Ի՞նչպէս հրաժեշտ տուաւ նա մեզ—յաղթական աղաղակով: Նա մեռաւ երջանիկ, ցնծութեամբ լցուած, և դուք այդպէս էլ երևակայեցէք նրան: Նա

գնաց ոչ թէ գէպի մռայլ խաւարը, այլ գէպի ցերեկուայ լոյսը՝ այն լուսաւոր գիտակցութեամբ, թէ հայրենիքն ազատ է։ Այդ ուրախալի գիտակցութեամբ էլ մենք ճանապարհ ենք դնում նրան գէպի գերեզման։ Փառք ազատուած Յունաստանին... Փառք Նիկողայոսին, ազգային յաղթութեան ազնիւ մարմնացումին...

Եւ բաց գերեզմանի շուրջը, գիշերային մթութեան մէջ հնչուեց ազատուած ժողովրդի միահամուռ ցնծագին աղաղակը։ Երեք անգամ կրկնուեց դա, և յետոյ բոլորը լուռ ցրուեցին։

Այդ իսկ գիշերը Միտսոսը հրաժեշտ տալով Պետրո-բէյին և Եանիին՝ ճանապարհ ընկաւ Նաւալիա իր հօր մօտ։ Վշտով ու տխրութեամբ լցուած էր նրա սիրտը։

—Մի բարկանար, որ ես գնում եմ,—ասաց նա՝ Եանիից բաժանուելիս,—բայց ես ուզում եմ մենակ մնալ իմ կրկնակի վշտի հետ։ Ես զրկուեցի Նիկողայոսից և Զիւլէյմայից, որին անօգուտ որոնեցի ամեն տեղ։ Նրանից և հօրիցս յետոյ ես ամենից աւելի քեզ եմ սիրում։ Բայց դու ինձ կը հասկանաս։

—Այո, գնա, Միտսոս,—արտասուելով պատասխանեց Եանին,—բայց եթէ երբ և իցէ ես քեզ հարկաւորուեմ, ուղարկիր ետևիցս, և ես կը թռչեմ քեզ մօտ։

—Յիշենք Նիկողայոսին,—հաստատուն ձայնով ասաց Միտսոսը.—և հայրենիքի ազատութեան մասին մտածենք միայն։

Նրանք բաժանուեցին, և Միտսոսը ճանապարհ ընկաւ։

Ամբողջ գիշերն անդադար գնում էր նա և առաւօտեան մօտեցաւ իր ծնողական տանը։ Հեռուից տեսաւ, որ ծերունին աչիւսաւոր է ալդում, բայց չը գնաց այնտեղ, այլ արձանացած մնաց տան բաց դռան առջև։

Այնտեղից նրա աւանջին էին հասնում գինեգործների երգի ծանօթ ձայները։ Միտսոսը ներս վազեց—նրա առաջ նստած էր Զիւլէյման և օրօրում էր իր երեխային, փոքրիկ Միտսոսին։

—Ի՞մ ուրախութիւն... Ի՞մ կին...—բացադանչեց նա՝ երջանկութիւնից շնչասպառ եղած։

Թարգմ. Յ. ԱՐԱՅԱՋԵԱՆ